

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN NAXÇIVAN DİYARININ NEOLİT VƏ ENEOLİT MƏDƏNİYYƏTİ

İxtisas: 5505.02 – Arxeologiya

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Zeynəb Kərim qızı Quliyeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2024

Dissertasiya işi AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Arxeoloji xidmət” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor
Vəli Baxşəli oğlu Baxşəliyev

Rəsmi opponentlər:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor
Nailə Məmmədali qızı Vəlixanlı

Tarix elmləri doktoru, professor
Nəcəf Ələsgər oğlu Müseyibli

Tarix elmləri doktoru, professor
Əmrah Nəhməd oğlu Dadaşov

Tarix elmləri doktoru, professor
Alireza Hejebri Nobari

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor
İsmayıl Muxtar oğlu Hacıyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Tarix elmləri doktoru, dosent

Emin Arif oğlu Şıxəliyev

Elmi seminarın sədri:

Tarix elmləri doktoru, professor
Arif Məhəmməd oğlu Məmmədov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Cənubi Qafqazda qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin formalaşması və Yaxın Şərqi mədəniyyətləri ilə əlaqəsi arxeologiya elminin qarşısında duran mühüm problemlərdən biridir. Bununla bağlı olaraq, ilkin əkinçilik mədəniyyətlərinin meydana çıxdığı Ön Asiya ilə ona yaxın olan regionların, xüsusilə Cənubi Qafqazın iqtisadi-mədəni əlaqələri hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycanın, o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın Yaxın Şərqlə əlaqələrinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın qədim mədəniyyətlərinin öyrənilməsində onu Urmiya hövzəsi ilə (Cənubi Azərbaycan) birbaşa bağlayan, başqa sözlə desək, coğrafi baxımdan tarixi Azərbaycan torpaqlarının mərkəzində yerləşən Naxçıvan bölgəsindəki abidələr olduqca əhəmiyyətlidir.

Naxçıvan diyarı strateji cəhətdən olduqca əhəmiyyətli bir mövqedə - Cənubi Qafqaz - Şərqi Anadolu -Yaxın Şərqi üçbucağının düyün nöqtəsində yerləşir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının cənub-qərb hissəsində 5,5 min kvadratkilometrlik sahəyə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının qərb hissəsini təşkil edən Şərqi düzənliyi onun Şərqi Anadolu ilə əlaqələrinin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Şimaldan Zəngəzur dağları, qərbdən Ağrı dağı, cənubdan isə Qaradağ silsiləsi və Araz çayı ilə hüdudlanır. Naxçıvanın kontinental və mülayim iqlimi, Araz, Arpaçay, Naxçıvançay, Gilançay kimi bolsulu çayların, münbit torpaqların və zəngin filiz və qeyri-filiz yataqlarının olması burada tarixin ilk çağlarından qədim insanların məskunlaşmasına və ilkin əkinçiliyin formalaşmasına imkan yaratmışdır. Bu amil Cənubi Qafqazda ilkin əkinçilik mədəniyyətlərinin mənşəyinin araşdırılması baxımından dəyərlidir.

Son dövrlərdə Naxçıvan ərazisində aşkar olunan yeni yaşayış yerləri Cənubi Qafqazın Neolit və Eneolit mədəniyyətləri arasında əlaqənin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla, bu mədəniyyətlərin xronoloji çərçivəsinin, eyni zamanda, onların inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsinə və yenidən tarixləndirilməsinə

imkan yaratmışdır. Yeni tapıntılar Eneolit mədəniyyətlərinin də mənşəyi və özünəməxsus xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi baxımından olduqca aktualdır.

Cənubi Qafqazda Eneolit dövrünün son mərhələsinə aid Ovçular-təpəsi, Leylatəpə, I Poylu, II Poylu, Böyük Kəsik, Sioni, Copi, Qinçi, Berikldeebi və digər abidələrin aşkar olunmasına baxmayaraq, erkən və orta eneolit dövrünə aid abidələrin indiyədək tədqiq edilməməsi Eneolit dövrünə aid mədəniyyətlərin ardıcıl inkişaf mərhələlərinin araşdırılmasına imkan verməmişdir.

XXI əsrin ikinci onilliyində Naxçıvanda bu dövrə aid aşkar edilən yeni abidələr bu problemlərin öyrənilməsinə töhfə verə biləcək zəngin materiallar vermişdir. Bu materiallar Eneolit dövrünün bütün mərhələlərinin ardıcıl olaraq izlənilməsinə şərait yaratmışdır. Əsasən Naxçıvançay, Sirabçay və Arpaçay vadilərində yerləşən bu abidələr kompleksində Eneolit dövrünün erkən, orta və son mərhələləri əks olunmuşdur. Onların sistemli şəkildə öyrənilməsi Cənubi Qafqazda Son Neolitlə Son Eneolit arasında olan boşluğu doldurmaq baxımından olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu abidələrin üzə çıxarılmasında müstəqillik illərindən başlayaraq, xüsusilə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə əsası qoyulan milli dəyərlərimizə dövlət qayğısının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Ümummilli Lider Naxçıvanın qədim dövr abidələrinin öyrənilməsinin zəruriliyini vurğulayaraq demişdir: *“Naxçıvanın qədim və son orta əsrlərdəki tarixi daha geniş təhlil olunmalı, yazılmalıdır”*.¹

Bu prinsipin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilməsinin nəticəsi olaraq, XXI əsrdə Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan ərazisində də arxeoloji tədqiqatların miqyası genişləndirilmişdir. 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən bu istiqamətdə imzalanan Sərəncam² arxeoloji tədqiqatların daha inten-

¹Əliyev H.Ə. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları [Elektron resurs] / – Bakı: – 2002. – 184 s.

²Əliyev İ.H. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən 2008-2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // Xalq qəzeti. – 2008, 5 fevral. – s. 1.

siv xarakter almasına rəvac vermişdir. Bu proses Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da arxeoloji ekspedisiyaların fəaliyyətinin genişlənməsinə, yeni abidələrin qeydə alınmasına və tədqiqinə stimül vermişdir.

2013-cü ildən başlayaraq tərkibinə müəllifin də daxil olduğu yerli arxeoloji heyətin professor V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvantəpə, Uzunoba, Uçan Ağıl, Bülövkaya, Yeni yol, Duzdağ, Şorsu, Zirincli, Sərinbulaq, Qələmbulaq, II Şorsu, Osmantəpə kimi onlarla yeni yaşayış yerlərini aşkar etməsi Naxçıvanın Neolit və Eneolit mədəniyyətinin kompleks halda tədqiqata cəlb edilməsini zərurətə çevirmişdir. Sədrək və Xələc abidələrinin materialları içərisində Neolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin əldə olunması da qədim mədəniyyətlərimizin öyrənilmə bazasını zənginləşdirmişdir. Azərbaycan-Fransa beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyasının I Kültəpə yaşayış yerində apardığı qazıntılar uğurlu nəticələr vermiş, Neolit dövrünün öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətli olmuşdur.

Bizim tədqiqat obyektimiz olan Neolit və Eneolit dövrü abidələrinin bir qisminə geniş arxeoloji qazıntılar aparılmış, digər qisminə isə yerüstü araşdırmalar aparılmışdır. Bu abidələr haqqında indiyədək elmi tədqiqat əsərlərində məlumat verilsə də əldə edilən yeni materialların müqayisəli şəkildə araşdırılmasına və analitik təhlillərinə ehtiyac vardır.

Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü mədəniyyətinin bu qədər zəngin materiallar əsasında araşdırılmasında yeni materiallarla yanaşı, əvvəlki illərdə aşkar olunmuş tapıntıların da əhəmiyyəti danılmazdır. Buna görə də onların aşkar edildiyi abidələrin qeydə alınmasında və tədqiqində xidməti olmuş dəyərli alimləri minnətdarlıqla anaraq, bu vaxta qədər aparılmış qazıntılar və onların nəticələri ilə bağlı əsərlərin ümumi şəkildə nəzərdən keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Bu abidələrin az bir qismi müstəqillikdən əvvəlki dövrün tədqiqatlarında işıqlandırılmışdır. Onlardan Şortəpə yaşayış yerində ilk dəfə kəşfiyyat xarakterli qazıntılar 1936-cı ildə Ə.K.Ələkbərov

tərəfindən aparılmış, dörd təbəqə aşkar olunmuş, lakin qəbirlərlə təmsil olunan 4-cü təbəqənin dövrü müəyyənləşdirilməmişdir.³

1951-ci ildə O.Həbibullayev tərəfindən I Kültərə abidəsində başlanan qazıntıların ilkin nəticəsi olaraq, abidənin çoxtəbəqəli olması müəyyənləşdirilmiş, onun 1959-cu ildə nəşr olunan kitabında 19 metrədən 21,5 metrədək dərinlikdə yerləşən 1a təbəqəsi Neolit dövrünə, 1b təbəqəsi isə Eneolit dövrünə aid edilmiş,⁴ lakin qazıntıları yekunlaşdırdıqdan sonra 1982-ci ildə nəşr edilən kitabında təbəqələrin hər ikisi Eneolit dövrünə aid edilmişdir.⁵

XX əsrin 70-ci illərində Sədərək yaşayış yerində V.Əliyev tərəfindən Eneolit dövrünə aid tapıntılar aşkar edilmiş,⁶ 80-ci illərdə Ovçulartərəsində V.Əliyev və A.Seyidov tərəfindən aşkar edilmiş eneolit keramikası haqqında ilkin məlumat verilmiş, daha sonra isə N.Əliyevin namizədlik dissertasiyasında bu abidə digər abidələrlə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.⁷

1982-ci ildə V.H.Əliyev və A.Q.Seyidov tərəfindən qeydə alınmış Xələc yaşayış yerindən⁸ 1982-1983-cü illərdə toplanan yerüstü materiallar təhlil olunarkən eneolit dövrünə aid keramikaya da rast gələn tədqiqatçılar abidənin Ovçulartərəsi kimi son eneolit və ilk tunc dövrünün keçid mərhələsini əks etdirdiyini qeyd etmişlər.⁹

³ Алекперов, А.К. Исследование по археологии и этнографии Азербайджана / А.К.Алекперов. – Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, – 1960. – с. 55

⁴ Həbibullayev, O.H. Kültərədə arxeoloji qazıntılar /O.H.O.Həbibullayev. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1959, – 134 s;

⁵ Абибуллаев, О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР / О.А.Абибуллаев. – Баку: Элм, – 1982. – с. 24

⁶ Алиев В.Г. Энеолитическое поселение Садарак // – Баку: Изв. АН. Аз. ССР (серия история, филос., права), – 1985. № 2, – с. 61-67.

⁷ Алиев Н.Г. Позднеэнеолитические памятники Азербайджана: / Автореф. На соиск. Канд. Ист. Наук. / – Ленинград, 1991. – 26 с.

⁸ Seyidov, A.Q. Naхçıvan е.э. VII-II minillikdə / A.Q.Seyidov. – Bakı: Elm, – 2003. – s. 29

⁹ Ашуров, С.Г. Керамика эпохи ранней бронзы Нахичевани: / автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук. / – Баку, 1992, – с. 11-13; Сейдов, А.Г. Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани / А.Г.Сейдов. – Баку: Билик, – 1993. – с. 19

1984-cü ildə V.Əliyev və A.Seyidov tərəfindən ilk dəfə kəşfiyyat qazıntıları ilə öyrənilən Ərəbyengicə yaşayış yerində yerüstü araşdırmalar zamanı dən daşı, sürtkəc, həmçinin saxsı məmulatı aşkar olunmuş, müstəqilliyə qədərki illərdə yalnız Erkən Tunc dövrü abidəsi kimi xarakterizə edilmişdir.¹⁰

Müstəqilliyin bərpasından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində arxeoloji tədqiqatlar genişlənməmişdir. 1993-cü ildə V.Baxşəliyev və Ə.Novruzlu tərəfindən Şərurun arxeoloji abidələri,¹¹ 1995-ci ildə isə V.Baxşəliyev və A.Seyidovun Naxçıvanın qədim tarixi ilə bağlı ümumiləşdirici əsəri çap olunmuşdur.¹²

2001-2002-ci illərdə Sədərəkdə aparılmış tədqiqatların nəticəsi N.Museyibli və S.Aşurov tərəfindən hazırlanmış hesabatlarda, həmçinin Eneolit və Tunc dövrünə aid daş və saxsı məmulatı 2003-cü ildə N.Museyibli tərəfindən nəşr etdirilən “Qədim Sədərək” əsərində əksini tapmışdır.¹³ 2003-cü ildə A.Seyidov tərəfindən çap olunmuş “Naxçıvan e.ə. VII-II minillikdə” adlı monoqrafiyada Naxçıvan abidələrindən aşkar edilən neolit, eneolit və tunc dövrü materialları təhlil olunmuşdur.¹⁴

XXI əsrin ilk onilliyindən başlayaraq, Naxçıvan ərazisində beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyaların fəaliyyətinə start verilmişdir. V.Baxşəliyev, K.Marro və S.Aşurovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan-Fransa ekspedisiyası tərəfindən Ovçulartəpəsi yaşayış yerində 2006-cı ildən 2013-cü ilədək aparılmış qazıntıların nəticələri ilə bağlı 2009 - 2011-ci illərdə çap olunmuş əsərlərdə məlumat verilərkən¹⁵ yaşayış yerinin materialları 2 dövrə bölünərək araşdırılmış və aşkar olunan

¹⁰ Seyidov A.Q, Baxşəliyev V.B, Məmmədov S.M., Aşurov S.H. Qədim Şəhur. 2012, s. 72.

¹¹ Novruzlu, Ə.İ. Şərurun arxeoloji abidələri / Ə.İ.Novruzlu, V.B.Baxşəliyev. – Bakı: Elm, – 1993. – 184 s.

¹² Baxşəliyev V.B, Seyidov A.Q. Naxçıvanın qədim tarixi, Bakı: Azərbaycan, 1995, 62 s.

¹³ Müseyibli, N. Ə. Qədim Sədərək / N.Müseyibli. – Bakı: Nafta-Press, – 2003. –s.17-22.

¹⁴ Seyidov, A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minillikdə / A.Q.Seyidov. – Bakı: Elm, –2003. – 339 s.

¹⁵ Marro, C. Bakhshaliyev, V. and Ashurov, S. Excavations at Ovcular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First Preliminary Report: the 2006-2008 seasons // Anatolia Antiqua, – 2009. XVII, – p. 72; Baxşəliyev, V.B. Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri). First Preliminary Report: the 2006-2008 seasons / V.B.Baxşəliyev, C. Marro, S.H.Aşurov – Bakı: Elm, – 2010, – s. 18.

maddi-mədəniyyət nümunələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri “Ovçulartəpəsi mədəniyyəti” olaraq xarakterizə edilmişdir. Yaşayış yerindən üzə çıxarılan küp qəbirlər K.Marro və Y.Yılmaz tərəfindən tədqiq edilmişdir.¹⁶

2012-ci ildə B.İbrahimli tərəfindən yazılmış məqalədə XX əsrdə I Kültərədən aşkar olunan qəbirlər əsasında Naxçıvanın Eneolit dövrünə aid dəfn adəti təhlil olunmuşdur.¹⁷

2010-2012-ci illərdə Arpaçay vadisindəki abidələr yenidən tədqiqata cəlb edilmiş və əldə edilən materiallar V.Baxşəliyev və A.Seyidov tərəfindən çap edilmiş “Xələc”, “Sədərək”, “Şortəpə” kitablarında əksini tapmışdır.¹⁸

2013-cü ildə Ərəbyengicə yaşayış yerində V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə Bölmə əməkdaşlarının, o cümlədən muəllifin də iştirak etdiyi ekspedisiya tərəfindən tədqiqatlar aparılmış,¹⁹ tədqiqatların ümumi nəticəsi²⁰ və yaşayış yerindən aşkar edilmiş Eneolit keramikası ilə bağlı məqalələr çap olunmuşdur.²¹

¹⁶ Marro, C and Yılmaz, Y. The infant jar-burials from the Late Chalcolithic village of Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan): A Mesopotamian tradition? // *Orientalia Lovaniensia Analecta: Context and Connection*. Peeters, (Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona) Leuven-Paris-Bristol.ST. – 2018. – pp. 29-48.

¹⁷ Ибрагимли, Б. Некоторые особенности энеолитических погребений Нахчывана // *Сборник материалов Международной научной конференции «Раннеземледельческие культуры Кавказа» посвященной 60-летию открытия памятника Кюльтепе в Азербайджане*, –Баку: – 2012, – с. 175-178.

¹⁸ Seyidov, A. Xələc / A.Seyidov, V.Baxşəliyev – Bakı: Elm, –2010. – 220 s; Seyidov, A.Q. Sədərək / A.Seyidov, V.Baxşəliyev – Bakı: Elm, – 2011. –184 s; Seyidov, A. Şortəpə (İbadulla) / A.Seyidov, V.Baxşəliyev – Bakı: –2013. – 200 s.

¹⁹ Quliyeva, Z. Ərəbyengicə abidəsində yeni arxeoloji tədqiqatlar aparılıb // *Şərq qapısı qəzeti*. – 2013, 30 noyabr. – s. 3.

²⁰ Baxşəliyev V., Seyidov A. Ərəbyengicədə 2013-cü ilin arxeoloji tədqiqatları // *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014*. Bakı: Xəzər Universiteti, 2015. S. 96-102.

²¹ Quliyeva, Z.K. Ərəbyengicə yaşayış yerinin Eneolit dövrü keramikası // *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i*, – 2020. № 1. – s. 91-99.

XXI əsrin ikinci onilliyindən Naxçıvançay vadisindəki I Kültəpə və ətrafındakı abidələrdə beynəlxalq arxeoloji ekspedisiya fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. V.Baxşəliyev və K.Marronun rəhbərlik etdiyi, tərkibinə müəllifin də daxil olduğu Azərbaycan-Fransa beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 2013-2018-ci illərdə I Kültəpədə aparılan yeni tədqiqatlar bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qazıntılar nəticəsində abidənin e.ə. VII minilliyin sonlarından məskunlaşdırıldığı müəyyən edilmiş və əldə edilən yeni materiallar, həmçinin beynəlxalq ekspedisiyanın Uçan Ağıl və Şorsuda apardığı ilkin tədqiqatların nəticəsi V.Baxşəliyev, K.Marro, R.Berton, Z.Quliyeva və S.Sarıaltunun həmmüəllifliyi ilə yazılan “Kültəpədə arxeoloji qazıntılar” kitabında öz əksini tapmışdır²².

V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvançay və Sirabcay vadisində aparılan araşdırmalar zamanı Son Eneolit dövrünə aid 20-dən çox abidə qeydə alınmışdır. Bu abidələr haqqında ilkin məlumat V.Baxşəliyev və Z.Novruzov tərəfindən nəşr etdirilmiş “Sirabda arxeoloji araşdırmalar” kitabında verilmişdir.²³ Onlardan Şorsuda, Zirinclidə V.Baxşəliyev və K.Marronun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan-Fransa beynəlxalq ekspedisiyası tərəfindən geniş arxeoloji qazıntılar aparılmış və Son eneolit dövrünə aid tapıntılar aşkar edilmişdir.²⁴ 2013-2014-cü illərdə V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə yerli ekspedisiya müxtəlif abidələrdə, o cümlədən Yeni yolda qazıntılar aparılmış və 2017-ci ildə V.Baxşəliyev, Z.Quliyeva və R.Rzayeva tərəfindən nəşr etdirilən məqalədə qazıntıların ilkin nəticəsi haqqında məlumat verilmişdir.²⁵

2017-ci ildə V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə AMEA NB-nin bir qrup əməkdaşlarının, o cümlədən müəllifin də iştirak etdiyi yerli

²² Kültəpədə arxeoloji qazıntılar (2013-2016) / V.Baxşəliyev, C.Marro, R.Berthon [və b.] – Bakı: Nurlan, – 2017. – s. 77-81.

²³ Baxşəliyev, V. Sirabda arxeoloji araşdırmalar / V.Baxşəliyev, Z.Novruzov – Bakı: Oskar, –2010, – s. 7-20

²⁴ Бахшалиев, В.Б. Новые материалы неолита и энеолита из Нахчывана // Российская археология, – 2015. № 2, – с. 136-145.

²⁵ Baxşəliyev, V. Yeni yol yaşayış yerində arxeoloji araşdırmalar / V.Baxşəliyev, Z.Quliyeva, R.Rzayeva // Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, – Bakı: Elm, –2017. № 1, – s. 49-57.

arxeoloji ekspedisiya tərəfindən Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar başlanmışdır. 2017-2019, 2022-ci illərdə davam etdirilmiş qazıntılar nəticəsində 4 tikinti qatı üzə çıxarılmışdır. Abidənin ilk 3 tikinti qatında Dalmatəpə tipli keramika aşkar olunmuş və əldə edilmiş nəticələr V.Baxşəliyev, Z.Quliyeva, T.Həşimova, K.Mehbaliyev və E.Baxşəliyevin həmmüəllifliyi ilə yazılmış bu kitablarda işıqlandırılmışdır. Naxçıvantəpənin Cənubi Qafqazın ən qədim Eneolit abidəsi olduğu vurğulan-mış²⁶, Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealının Naxçıvan və Qarabağı əhatə etdiyi qeyd olunmuşdur.²⁷ 2019, 2022-ci illərdə Naxçıvantəpədə 3,5 metr dərinliyədək davam etdirilən qazıntılar zamanı yaşayış yerinin ən alt qatında Neolit təbəqəsi aşkarlanmış²⁸ və tapıntılarla bağlı nəşr edilən əsərlərdə məlumat verilmişdir.²⁹

2020-ci ildə müəllif tərəfindən nəşr etdirilən “Naxçıvanın Eneolit dövrü abidələri” adlı monoqrafiyada bu abidələr 5 mərhələdə dövrləşdirilmişdir.³⁰ “Naxçıvanın Neolit mədəniyyəti” adlı digər monoqrafiyada isə sözügedən mədəniyyətin mənşəyi təhlil olunmuşdur.³¹

Son illərin tədqiqatlarında Naxçıvanın qonşu regionlarla əlaqəsi diqqət mərkəzində olmuş, bununla bağlı 2021-ci ildə V.Baxşəliyev tərəfindən çap olunmuş “Neolit və Erkən Eneolit dövründə Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələri” adlı monoqrafiyada məlumat verilmiş,³² Mezolitdən Neolitə keçid dövrü tədqiq edilmiş, sonrakı ildə

²⁶ Naxçıvan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar / V.Baxşəliyev, Z.Quliyeva, T.Həşimova [və b.] – Naxçıvan: Əcəmi, – 2018, – s. 24.

²⁷ Naxçıvantəpədə 2018-ci ilin arxeoloji araşdırmaları / V.Baxşəliyev, Z.Quliyeva, E.Baxşəliyev [və b.] – Naxçıvan: Əcəmi, – 2019, – s. 21.

²⁸ Baxşəliyev V. Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında / V.Baxşəliyev. Naxçıvan: Əcəmi, – 2022, – 372 s.

²⁹ Baxşəliyev, V. Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi / V.Baxşəliyev. E.Baxşəliyev, – Naxçıvan: Əcəmi, – 2023, – 136 s.

³⁰ Quliyeva, Z.K. Naxçıvanın Eneolit dövrü abidələri / Z.K.Quliyeva. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2020. – 184 s.

³¹ Quliyeva, Z.K. Naxçıvanın Neolit mədəniyyəti / Z.K.Quliyeva. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2020, – 165 s.

³² Baxşəliyev V. Neolit və Erkən Eneolit dövründə Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələri / V.Baxşəliyev. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2021, – s. 29;

nəşr edilən “Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında” adlı digər monoqrafiyada Naxçıvan ərazisində Paleolitdən başlamış antik dövrdə müxtəlif dövrlərə aid tapıntılar təhlil edilmişdir.³³ G.Acar tərəfindən işlənmiş dissertasiyada Naxçıvanın və Şərqi Anadolunun Son Eneolit mədəniyyətlərinin bir-birinə təsiri araşdırılmış,³⁴ 2022-ci ildə V.Baxşəliyev və E.Baxşəliyev tərəfindən nəşr etdirilən məqalədə³⁵ və 2023-cü cü ildə çap olunmuş monoqrafiyada Naxçıvantəpənin basma naxışlı keramikası Qarabağın neolit abidələri ilə əlaqələndirilmişdir.³⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar haqqında müxtəlif kitab və məqalələrdə məlumat verilsə də, Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü mədəniyyətləri ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsinə bitmiş hesab etmək olmaz. Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanın Neolit və Eneolit mədəniyyətlərinin yeni tapıntılar işığında dəyərləndirilməsi, dövrləşdirilməsi, həmçinin bu mədəniyyətlərin Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq mədəniyyətləri arasındakı yerinin müəyyən edilməsinə ehtiyac vardır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektini Naxçıvan diyarındakı Neolit və Eneolit dövrünə aid abidələrdən aşkar olunmuş tikili qalıqları, qəbir abidələri, keramika məmulatı, obsidiandan, çaxmaqdaşından və digər daş növlərindən, həmçinin müxtəlif heyvan sümüklərindən hazırlanmış alətlər, bəzək əşyaları ilə təmsil olunan qədim maddi mədəniyyət nümunələri təşkil edir. Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış Neolit abidələri - I Kültəpə, Sədərək, Xələc, Naxçıvantəpənin ən alt təbəqələrindən aşkar edilən arxeoloji materiallar, həmçinin 2020-ci ildə qeydə alınmış Osmantəpə yaşayış yerinin yerüstü materialları tədqiqat obyektı olaraq seçilmişdir. Bütövlükdə, Neolit və Eneolit dövrünə aid 29 abidənin

³³ Baxşəliyev V. Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında / V.Baxşəliyev. Naxçıvan: Əcəmi, – 2022, – 372 s.

³⁴ Acar G.Z. Naxçıvan və Şərqi Anadolunun Son Eneolit mədəniyyəti: / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. / –Naxçıvan, 2021. – s. 21-25;

³⁵ Бахшалиев В.Б., Бахшалиев Э.В. Неолитический слой поселения Нахчыван Тепе // Российская археология, – 2022. № 2, – с. 186–196.

³⁶ Baxşəliyev, V. Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi / V.Baxşəliyev. E.Baxşəliyev, – 2023, – 136 s.

tapıntıları tədqiqatın əsas obyektlərindən olmuşdur. Onların içərisində bilavasitə bizim iştirakımızla arxeoloji qazıntıların aparıldığı Naxçıvantəpə, I Kültəpə, Yeni yol, Ərəbyengicə yaşayış yerlərinin arxeoloji materialları əsas yer tutur. Eyni zamanda Uçan ağıl, Uzunoba, Zirincli, Ovçulartəpəsi, Şorsu abidələrinin materialları arxeoloji tədqiqatlara cəlb edilmiş, onlardan, həmçinin Dəyirman yeri və Sərinbulaq yaşayış yerlərindən götürülən karbon analizlərin nəticələrindən də istifadə edilmişdir. Naxçıvanın Eneolit mədəniyyətinə kompleks halda yanaşılması və özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə əvvəlki illərdə qeydə alınmış Sədərək, Xələc, Şortəpə və digər yaşayış yerlərinin də Eneolit dövrünə aid materialları tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dissertasiyanın yazılmasında müəllifin Azərbaycan-Fransa beynəlxalq ekspedisiyasının tərkibində I Kültəpədə, həmçinin yerli ekspedisiyanın tərkibində Naxçıvantəpə, Yeni yol, Ərəbyengicə və digər abidələrdə iştirak etdiyi qazıntılar zamanı əldə olunan keramika məmulatı, onların qrafik rəsmləri, eyni zamanda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində tədqiq etdiyi I Kültəpənin 1a və 1b təbəqələrinə aid arxeoloji materialların qrafik rəsmləri, tərtib etdiyi cədvəllər və digər materiallar da geniş istifadə edilmişdir.

Dissertasiyada AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi Arxivində qorunub saxlanılan qazıntı hesabatlarına, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeoloji Fondunda saxlanılan arxeoloji materiallara, Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun Elmi Arxivində, “Arxeoloji xidmət” şöbəsində saxlanılan qazıntı hesabatlarına istinad edilmiş, həmçinin şöbənin I və II fondlarında, eləcə də Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilən eksponatlardan, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində, Şərur və Sədərək rayonlarında fəaliyyət göstərən tarix-diyarşünaslıq muzeylərində mühafizə edilməkdə olan arxeoloji materiallardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin predmeti Neolit və Eneolit dövrünə aid yuxarıda qeyd edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin qədim insanların məişətində, təsərrüfatında işlənmə texnologiyası, funksiyası və

təkmilləşdirmə prosesinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması, bu dövrdə ortaya çıxan arxeoloji mədəniyyətlərin mənşəyini, inkişaf istiqamətlərini, bir-biri ilə və qonşu regionlarda formalaşmış həmdövr mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqəsini və onların yayılmasını şərtləndirən başlıca amilləri öyrənməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi e.ə. VII minilliyin ikinci yarısından IV minilliyin birinci yarısınaqədər olan dövrü əhatə edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşin əsas məqsədi Azərbaycanda qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin mənşəyi, xüsusiyyətləri və Yaxın Şərq mədəniyyətləri ilə əlaqəsində Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü mədəniyyətinin yerini müəyyənləşdirmək, bu dövrlər arasındakı kəsintini tamamlayan Naxçıvan bölgəsində üzə çıxarılmış abidələr əsasında, Neolit və Eneolit dövrləri arasındakı fasiləsizliyi, həmçinin bu mədəniyyətlər arasındakı keçid prosesini izləməkdən ibarətdir.

Azərbaycanın Neolit mədəniyyətinin mənşəyi, xüsusiyyətləri, inkişaf istiqamətləri və dövrləşdirilməsi kimi aktual problemlərin Naxçıvan abidələri nümunəsində araşdırılması, həmçinin həmin dövrdə Cənubi Qafqazın Yaxın Şərqlə əlaqələrində Azərbaycanın bu qədim diyarının yerinin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlərin həlli üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

-Naxçıvan ərazisindəki Neolit dövrünə aid abidələri sistemləşdirmək, qruplaşdırmaq və tədqiq etmək; I Kültəpənin Neolit təbəqələrinin stratigrafiyasını mərhələlər üzrə təhlil etmək, buradakı “1a”, “1b” təbəqələrini “I təbəqə” və “II təbəqə” materialları ilə müqayisəli təhlil etmək;

-I Kültəpənin 1a və 1b təbəqələrindən üzə çıxarılan qəbirlər və avadanlıqlarının müqayisəli təhlili əsasında Keramikalı Neolitin erkən mərhələsində və orta mərhələsində dəfn adətinin xüsusiyyətlərini izləmək;

-Kültəpə mədəniyyətinin mənşəyi, xronoloji çərçivəsi, həmdövr mədəniyyətlərlə əlaqəsini müqayisəli təhlil etmək və bu mədəniyyətin əsas atributlarından sayılan saman üzlü keramikanın yayılma arealı, eyni zamanda onu şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirilmək;

-Keramikalı Neolitin son mərhələsindən (KNSM) Erkən Eneolit dövrünə keçid prosesini tədqiq etmək və bu prosesin özünəməxsus xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;

-I Kültəpə, Naxçıvantəpə, Səderək, Xələc yaşayış yerlərindən aşkar olunaraq muzeylərdə saxlanılan arxeoloji materialları ümumiləşdirərək qrafik rəsmlərini hazırlamaq və nəşr olunmayanları elmi dövriyyəyə daxil etmək.

Dissertasiyanın məqsədlərindən birini də Eneolit mədəniyyətinin mənşəyi, dövrləşdirilməsi və xronoloji sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı məsələ təşkil edir. Bu problemlərin həlli üçün qarşıda duran başlıca vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

-Naxçıvan ərazisindəki Eneolit dövrü abidələrini mərhələlər üzrə qruplaşdırmaq: Erkən Eneolit dövrü: yaşayış yeri, memarlığı və tapıntılarının xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və onları tarixləndirilmək, Orta Eneolit dövrü: yaşayış yerləri, tikili qalıqları və onlardan aşkar edilən arxeoloji materialları həmdövr materiallarla müqayisəli təhlil etmək, Son Eneolit dövrü: yaşayış yerləri, memarlığı, qəbir abidələri və üzə çıxarılmış maddi mədəniyyət nümunələri əsasında bu dövrün aralıq mərhələlərinin sərhəddini dəqiqləşdirilmək;

-Hər mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirilməklə bərabər; Dalmatəpə mədəniyyəti və Ovçulartəpəsi mədəniyyətinin yayılma arealını, onların Yaxın Şərqdə formalaşmış Xalaf, Übeyd mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirmək;

-Cənubi Qafqazda Son Eneolit mədəniyyətlərinin xüsusiyyətləri və qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmaq, ortaq və fərqli xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;

-Kültəpə, Dalmatəpə və Ovçulartəpəsi mədəniyyətlərinin Yaxın Şərqə əlaqələrini araşdırmaq və onların yayılmasını şərtləndirən amilləri üzə çıxarmaq;

-Azərbaycanın Naxçıvan diyarında Neolit və Eneolit mədəniyyətlərinin formalaşması, yayılması və dövrləşdirilməsi ilə bağlı məsələləri ümumiləşdirərək yekun nəticə çıxarmaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyanın metodoloji əsasını Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev və onun layiqli

davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamlarında, nitqlərində irəli sürülən azərbaycançılıq ideologiyası təşkil edir.

Tədqiqat prosesində arxeoloji materialların dərinədən və hərtərəfli araşdırılması məqsədi ilə ənənəvi və müasir tədqiqat metodlarından paralel olaraq istifadə edilmişdir. Ənənəvi metodlar içərisində arxeoloji materialların tipoloji və morfoloji təhlilinə geniş yer verilmiş, analitik təhlil, müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Analitik təhlil üsulundan Naxçıvanın Neolit və Eneolit mədəniyyətinin öyrənilməsinin Cənubi Qafqaz tarixşünaslığında hansı formada öz əksini tapmasını müəyyənləşdirərkən istifadə edilmiş, bu sahədə yazılan elmi əsərlərə yaradıcı yanaşılmaqla, arxeoloji materialların təhlilindən alınan yekun fikirlər əsas götürülmüşdür. Müasir tədqiqat metodlarından vizual, vizual-texnoloji, C 14 üsulu, mikroskopiya texnologiyası kimi üsullar əsas yer tutmuşdur. Vizual, həmçinin vizual-texnoloji metod memarlıq quruluşunun müəyyənləşdirilməsi və keramikanın hazırlanma texnologiyasının, tipologiyasının öyrənilməsində istifadə edilmişdir. Neolit və Eneolit mədəniyyətinin mərhələləri C14 üsulundan istifadə etməklə təyin edilmişdir. Keramikanın morfoloji təhlili mikroskopiya üsulundan istifadə edilməklə aparılmışdır.

Tədqiqat prosesində həmçinin müəllifin tərtib etdiyi müqayisə cədvəlləri əsasında sistemləşdirmə üsuluna da geniş yer verilmişdir. Keramikalı neolitin erkən mərhələsinə aid qəbir abidələri və avadanlıqları, orta mərhələsinə aid qəbir tipləri, ocaq tipləri, tikili kompleks-ləri, bu dövrdə ortaya çıxan 5 keramika qrupu, Son Eneolit dövrünün final mərhələsində müxtəlif keramika qrupundan istifadə edildiyi məhz bu üsul əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Bu üsuldan həmçinin Naxçıvanın neolit və eneolit abidələrinin arxeoloji mədəniyyətlər üzrə qruplaşdırılmasında, onların Cənubi Qafqaz regionundakı yerinin müəyyənləşdirilməsində də istifadə olunmuşdur. Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü mədəniyyətini səciyyələndirən əsas abidələrin stratigrafiyasına uyğun olaraq, arxeoloji materiallar digər abidələrin tapıntıları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış və nəticə olaraq bu mədəniyyətlərin mərhələləri,

mənşəyi, yayılma şərtləri, həmçinin həmdövr mədəniyyətlərlə əlaqələri müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyada Azərbaycan arxeoloqlarından O.O.Həbibullayev, V.H.Əliyev, V.B.Baxşəliyev, A.Q.Seyidov, N.Ə.Müseiyibli, S.H.Aşurov, B.İ.İbrahimli tərəfindən yazılmış qazıntı hesabatları və məqalələrdən, əcnəbi arxeoloqlardan Q.Çaylı, C.Mellaart, M.Voigt, K.Morro, A.Saqona, M.Özdöğən və digərlərinin əsərlərindən, həmçinin Cənubi Qafqazda Neolit və Eneolit abidələri ilə bağlı İ.Nərimanov, R.Munçayev, A.İessen və digərləri tərəfindən yazılmış ümumiləşdirici əsərlərdən də istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat prosesində ortaya çıxarılan başlıca müddəalar aşağıdakılardır:

-Azərbaycanın Naxçıvan diyarı Cənubi Qafqazda Neolit dövrünün əsas və ən qədim ocaqlarından biri olmuş və bu dövrdə qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin formalaşmasına paleocoğrafi və paleoekoloji şərait təsir göstərmişdir;

-Keramikalı Neolitin erkən mərhələsində yarımqazmalardan ibarət memarlıq quruluşu, daş çevrəli ocaqlar, saman üzlü keramika əsas yer tutmuş, önlər ayrıca məkanlarda dəfn edilmişdir;

-Keramikalı Neolitin orta mərhələsində oval formalı kərpic tikililərdən istifadə edilmiş, öln şəxslər evlərin içərisində dəfn edilmiş, dulusçuluq təkmilləşmiş, qonşu regionlarla, həmçinin Yaxın Şərqlə qarşılıqlı mədəni-iqtisadi əlaqələr artmışdır;

-Hər iki mərhələni əhatə edən Kültəpə mədəniyyətinin əsas atributlarından olan saman üzlü keramika Arazın orta və aşağı axarlarında, Mil-Qarabağ ərazisində, həmçinin Kürün orta axarındakı ərazilərə və Urmiya hövzəsinə yayılmışdır. Onun yayılmasını şərtləndirən başlıca amil yarımköçəri həyat sürən yerli tayfaların xammal axtarışı ilə bağlı olmuşdur;

-Son mərhələdə Neolit mədəniyyətindən Eneolit mədəniyyətinə keçid Naxçıvantəpənin neolit təbəqəsində saman üzlü keramikanın basma naxışlı keramika ilə eyni zamanda istifadə edilməsində və Xələcin boya naxışlı keramikasında əks olunmuşdur. Bu dövrdə Naxçıvantəpədə cənub mədəniyyətlərinin və Qarabağın Neolit

mədəniyyətinin təsiri ilə formalaşan yeni bir mədəniyyətin əlamətləri ortaya çıxmışdır;

-Naxçıvanda Erkən və Orta Eneolit dövrü Dalmatəpə mədəniyyəti ilə təmsil olunmuş və Naxçıvan Urmiya hövzəsi ilə birlikdə bu mədəniyyətin formalaşma mərkəzlərindən olmuşdur;

-Dalmatəpə mədəniyyətinin şimala doğru yayılması maldar tayfaların Cənubi Qafqazın obsidian, mis və digər xammal yataqlarına doğru yerdəyişmələrindən qaynaqlanmışdır;

-Son Eneolit dövrünün başlanğıcında Arpaçay vadisində Dalmatəpə mədəniyyətindən tamamilə fərqlənən yeni bir mədəniyyət meydana çıxmış və bu mədəniyyət Cənubi Qafqazda mövcud olmuş Son Eneolit mədəniyyətləri ilə müqayisədə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmuşdur;

-Son Eneolit finalında Naxçıvançayın sol sahilində, Sirabçay vadisində Ovçulartəpəsi, Leylatəpə mədəniyyətləri, Urmiya hövzəsinin şimalındakı abidələrlə (Köhnə Pasqah), eyni zamanda Şərqi Anadoludakı abidələrlə (Arslantəpə VII) əlaqələrini əks etdirən lokal bir mədəniyyət formalaşmışdır;

-Azərbaycanın, eyni zamanda bütövlükdə Cənubi Qafqazın Neolit və Eneolit mədəniyyətinin dövrləşdirilməsində Naxçıvanda son dövrlərdə tədqiq edilmiş yaşayış yerləri olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır;

-Neolit və Eneolit dövründə Naxçıvanda yaşamış yerli tayfalar içərisində mobil həyat tərzinin oturaq əkinçiliklə paralel şəkildə mövcud olması qonşu regionlarla əlaqələri şərtləndirən başlıca amillərdən olmuşdur. Onların məşğuliyyəti, inancarı və ictimai quruluşunda Qarabağ-Mil-Muğan, Ağrı vadisi, Urmiya hövzəsi ilə yaxınlıq daha çox nəzərə çarpır ki, bu da həmin ərazilərin eyni mədəni-iqtisadi zonaya daxil olduğunu və bu səbəbdən də tarixi Azərbaycan torpaqlarında formalaşmış qədim mədəniyyətlərin tərkib hissəsi olduğunu göstərir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü abidələrinin sistemli şəkildə tədqiq olunması nəticəsində əldə edilən elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrünə aid yeni tapıntılar ilk dəfə olaraq monoqrafik şəkildə işlənmiş, bu dövrlər arasında kəsilmənin olmadığı müəyyən edilmişdir;

-Dissertasiya işində Naxçıvan ərazisində Neolit dövrünün 3, Eneolit dövrünün 5 mərhələdən keçdiyi müəyyən edilmişdir;

-Naxçıvanın Cənubi Qafqazın ən qədim Neolit ocaqlarından olduğu I Kültəpənin və Osmantəpənin arxeoloji materiallarının regiondakı həmdövr abidələrin materialları ilə müqayisəli təhlilinə və karbon analizlərin təhlilinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir;

-I Kültəpənin 1a təbəqəsindən O.H.Həbibullayevin aşkar etdiyi materiallar, V.B.Baxşəliyev və K.Marronun tapıntıları ilə kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilərək elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, onların təhlili əsasında Keramikalı Neolit erkən mərhələsində evlərdən kənarda, Keramikalı Neolit orta mərhələsində isə evlərin içərisində dəfn adətinin olduğu müəyyən edilmişdir;

-Hər iki mərhələni əhatə edən Kültəpə mədəniyyətinin e.ə. VII minilliyin III rübündə Naxçıvançay vadisində lokal zəmində ortaya çıxdığı, Yaxın Şərqi mədəniyyətləri ilə əlaqələr şəraitində inkişaf etdiyi müəyyənləşdirilmiş, bu mədəniyyət üçün xarakterik olan saman üzvlü keramikanın Arazın orta və aşağı axarlarında yayılması, həmçinin Urmiya hövzəsinə və Orta Kür hövzəsinə təsirinin olduğu müəyyən edilmişdir;

-Keramikalı Neolit son mərhələsində Naxçıvantəpənin neolit təbəqəsində (Naxçıvantəpə 4) Kültəpə tipli sadə keramikanın davam etməsi ilə yanaşı Dalmatəpə mədəniyyətinin ortaya çıxması Neolitdən Eneolitə keçid olaraq xarakterizə edilmiş, Dalmatəpə mədəniyyətinin yayıldığı arealda Kültəpə mədəniyyətinin saman üzvlü sadə keramikası və Mil-Qarabağın basma naxışlı keramikasının varlığının Azərbaycanın Neolit mədəniyyətləri ilə bağlı olduğu təsdiqlənmişdir;

-Müəyyən edilmişdir ki, Erkən Eneolit dövründə Cənubi Qafqaz-Yaxın Şərqi əlaqələri güclənmiş və bu, özünü həmin regionların sərhəddində Dalmatəpə mədəniyyətinin ortaya çıxmasında göstərmişdir. Naxçıvanın Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşdığı əsas mərhələ

kəzlərdən biri olduğu, bu mədəniyyətin yayılmasının Cənubi Qafqazın xammal yataqları ilə bağlı olduğu müəyyənləşdirilmişdir;

- Ovçulartəpə, Yeni yol və Mentəştəpə abidələrinin keramikası arasındakı ortaq xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilmiş, Son Eneolitdə Naxçıvançay vadisində Ovçulartəpəsi və Leylatəpənin bəzi elementlərini özündə ehtiva edən, eyni zamanda Urmiya hövzəsinin şimalı və Şərqi Anadolu ilə əlaqələri əks etdirən yerli mədəniyyətin formalaşdığı və bu mədəniyyətin Ovçulartəpəsi mədəniyyətinin davamı olduğu təsbit olunmuşdur;

- Yeni yol yaşayış yerində məskunlaşmanın 2 mərhələsinin olduğu, I mərhələdə Ovçulartəpə mədəniyyətinin, II mərhələdə isə müəyyən qədər Leylatəpə mədəniyyətinin təsiri olduğu müəyyən edilmişdir;

-Naxçıvanda Neolit və Eneolit dövrü abidələrinin ardıcıl olaraq Kültəpə, Dalmatəpə və Ovçulartəpəsi mədəniyyətlərini əks etdirdiyi və onlar arasında genetik bağlılığın olduğu təsbit olunmuş, bu mədəniyyətlərin yayılma istiqamətinin xammal mənbələri ilə bağlı olduğu, onların daşıyıcılarının oturaq və yarımköçəri həyat sürən əkinçi-maldar tayfalar olduğu təsbit olunmuşdur;

-Tarixi Azərbaycan torpaqlarında formalaşan bu mədəniyyətlərin yayılması müstəvisində Neolit və Eneolit dövründə Cənubi Qafqaz, Ön Asiya, Şərqi Anadolu ilə əlaqələrin inkişafında Naxçıvan bölgəsinin mühüm yer tutduğu müəyyən edilmişdir;

- Neolit və Eneolit dövrlərində Naxçıvan diyarında meydana çıxan mədəniyyətlərlə bağlı əldə edilən faktlar yekunlaşdırılarkən onların yayılma arealının tarixi Azərbaycan torpaqlarını əhatə etdiyi və bu coğrafiyada formalaşan qədim mədəniyyətin tərkib hissəsi olduğu, Ağrı vadisi, Göyçə hövzəsi və Zəngəzurda yayılan qədim mədəniyyətlərin Azərbaycanın cənub bölgəsindəki mədəniyyətlərin davamı olduğu müəyyən edilmişdir.

Dissertasiyada bir qismi yeni aşkar olunan və muzey fondlarında qorunan zəngin arxeoloji materiallar ilk dəfə olaraq tam şəkildə tədqiqatə cəlb edilərək elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. I Kültəpənin 1a və 1b təbəqələrinin muzey fondlarındakı tapıntıları, həmçinin Naxçıvantəpə, Uçan ağıl, Uzunoba, Yeni yol yaşayış yerlərindən

aşkar edilən xeyli miqdarda yeni arxeoloji materialların kompleks halda tədqiqata cəlb edilərək elmi dövriyyəyə daxil edilməsi Azərbaycanın Neolit və Eneolit mədəniyyətinin dövrləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi otuza yaxın abidənin zəngin materialları əsasında yazılmışdır. Bu materialların bir qismi muzey fondlarında saxlandığından ilk dəfə tam halda dövriyyəyə buraxılmışdır. Bu baxımdan I Kültəpənin 1a təbəqəsinə aid saman üzlü keramika, Yeni yol yaşayış yerindən aşkar olunmuş keramika qrupları diqqətəlayiqdir. Onlar regionlararası əlaqənin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada tədqiqat işinin nəticələrindən Azərbaycanın müxtəlif regionlarının, o cümlədən Naxçıvan diyarının yazıyaqədərki tarixinin yazılmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmiş arxeoloji materiallar bütövlükdə Azərbaycan arxeologiyasının yeni səhifələrinin üzə çıxarılması üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Naxçıvan abidələrindən aşkar edilən Dalmatipli keramika məmulatı, Xalaf tipli qablar, Übeyd tipli ornamentlər Yaxın Şərqi qədim mədəniyyətləri ilə əlaqələrdən xəbər verir. Təqdim edilən arxeoloji materiallar və onların təhlilindən əldə edilən nəticələr Cənubi Qafqaz-Yaxın Şərq əlaqələrinin öyrənilməsi ilə bağlı aparılan araşdırmalar zamanı istifadə oluna bilər.

Dissertasiyada geniş tədqiq edilən Kültəpə, Dalmatəpə, Ovçular-təpəsi arxeoloji mədəniyyətləri və onların yayılma arealı tarixi Azərbaycan ərazilərini əhatə etdiyindən tədqiqat işi əcdadlarımızın sakin olduğu bu torpaqların qədim tarixi-coğrafiyasının öyrənilməsində, həmçinin bu mövzu ilə bağlı nəşrlərin hazırlanmasında olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyada tədqiq edilən abidələrin materialları və çıxarılan elmi nəticələrdən Azərbaycan arxeologiyasına dair elmi tədqiqat işlərinin yazılmasında, Azərbaycan tarixinə aid dərslik və vəsaitlərin yazılmasında, həmçinin Qafqaz arxeologiyası ilə bağlı ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiya arxeologiyaya dair nəzəri və təcrübi işlərin yerinə yetirilməsində, ali məktəblərdə diplom işlərinin, kurs işlərinin, sərbəst işlərin yazılmasında, sənət məsələlərinin və mədəniyyət məsələlərinin daha dərinlən və hərtərəfli araşdırılmasında, müxtəlif muzeylərin ekspozisiyasının tərtibatında, həmçinin arxeoturizmlə bağlı məlumat-bələdçi kitabçalarının hazırlanmasında, muzey arxeologiyası ilə bağlı kitabların hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Ümumilikdə, tədqiqat işi tələbələr, magistrlər və qədim tariximizi öyrənməkdə maraqlı olan elmi ictimaiyyət üçün də faydalı olacaqdır.

Tədqiqatın aprobeşiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin 08 yanvar 2016-cı il tarixli (protokol №1) iclasında və Respublika Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurasının 2016-cı il 23 sentyabr tarixli iclasında (protokol №8) müzakirə edilərək təsdiq olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri müəllifin müxtəlif yerli və xaricdəki nüfuzlu nəşrlərdə çap olunmuş elmi məqalələrində işıqlandırılmışdır. Tədqiqat işinin əsas yekunları ilə əlaqədar respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda məruzələr edilmiş, eyni zamanda işin nəticələrini özündə əks etdirən 2 monoqrafiya çap olunmuşdur. Dissertasiya işi AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun “Qədim dövr arxeologiyası”, “Arxeoloji xidmət” şöbəsi və digər uyğun şöbələrin əməkdaşlarının iştirakı ilə müzakirə olunmuşdur. Tədqiqat işinin nəticələri abidələrin, həmçinin arxeoloji materialların dövrləşdirilməsində, tarix muzeylərinin sərgi salonlarının tərtibində, Sədərək, Şərur rayon tarixdiyarşünaslıq muzeylərinin ekspozitlərinin dövrləşdirilməsində tətbiq edilmişdir. Tədqiqatın nəticələrindən gələcəkdə də arxeoloji turizmin təşkilində, Azərbaycan arxeologiyası ilə bağlı ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında, həmçinin arxeoloji sərgilərin yaradılmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun “Arxeoloji xidmət” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi Giriş, 5 fəsil, Nəticə, İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, Cədvəllər, İxtisarlər

və İllüstrasiya bölmələrindən ibarətdir. Dissertasiyanın həcmi Giriş 37.848, I fəsil 15.448 işarədən, II fəsil 184.731 işarədən, III fəsil 118.731 işarədən, IV fəsil 66.319 işarədən, V fəsil 32.293 işarədən, nəticə hissə 23.976 işarə olmaqla bütövlükdə 479.601 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın predmeti, obyektı, məqsədi, vəzifələri izah edilmiş, araşdırılma dərəcəsi, xronoloji çərçivəsi, işin elmi yenilikləri, praktik əhəmiyyəti və müdafiəyə çıxarılan başlıca məsələlər, həmçinin tədqiqat metodları və işin aprobeiasiyası haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu 5 fəsildə əks olunmuşdur. “**Neolit və eneolit dövründə Naxçıvanda təbii şərait**” adlanan I fəsildə regionda baş vermiş paleocoğrafi, paleobotaniki proseslər təhlil edilmiş və qeyd edilmişdir ki, Naxçıvanın Neolit dövrü tayfalarının həyat tərzini, mədəni-iqtisadi əlaqələrini, yaratdıqları mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunu onun yerləşdiyi coğrafiya şərtləndirmişdir. Dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 1400 metr, ən yüksək nöqtəsi 3906 metr (Qapıcıq zirvəsi), ən alçaq sahəsi hesab edilən Arazboyu düzənliyinin orta yüksəkliyi 800 metr olan³⁷ bu diyarda dağlıq ərazidən cənub istiqamətində axan Şərqi Arpaçay, Naxçıvançay ilkin yaşayış məskənlərinin mərkəzi olmuşdur. Belə yaşayış yerlərindən biri olan I Kültəpədən aşkar olunmuş yabani bitki qalıqları və vəhşi heyvan sümüklərinin analizinə³⁸ əsasən belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, istehsal təsərrüfatının hər bir region üçün formalaşma xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində həmin ərazilərin fauna və florası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.³⁹ Naxçıvanın paleocoğrafiyasının əlverişli olması, xüsusilə bitki ekologiyası və heyvanlar aləmi Holosen dövründə burada qədim insanların məskunlaşması üçün əlverişli mühit formalaşdırmışdır.

³⁷ Babayev, S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası / S.Y.Babayev. – Bakı: Elm, – 1999. – s. 23.

³⁸ Marro, C., Bakhshaliyev V., Berthon R. [et al.] New light on the Late Prehistory of the South Caucasus: Data from the recent excavation campaigns at Kultepe I in Nakhchivan, Azerbaijan (2012-2018), tabl. 3-4.

³⁹ Quliyeva, Z.K. Naxçıvanın Neolit mədəniyyəti / Z.K.Quliyeva. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2020, – s.75-76.

Dissertasiyanın ən geniş bölməsini təşkil edən II fəsil **“Neolit dövrü mədəniyyəti”** adlanır. Bu fəsil 4 əsas paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqrafda Neolit dövrünə aid yaşayış yerlərinin topoqrafik təsviri verilmişdir. Onların stratigrafik təhlili və karbon analizlərin nəticələrinə əsasən Naxçıvanın Neolit dövrü abidələri 3 mərhələdə dövrləşdirilmişdir: I Kültəpənin və Osmantəpənin aşağıdan I təbəqəsi I mərhələyə (e.ə. 6370-6000), bu təbəqələrin üstündə yerləşən təbəqələr II mərhələyə (e.ə. 6000-5200), Naxçıvantəpə 4 və Xələcin ən alt təbəqəsi isə III mərhələyə (e.ə. 5209 - 4930) aid edilmişdir. Bu mərhələlər şərti olaraq, Keramikalı Neolitin Erkən Mərhələsi (KNEM), Keramikalı Neolitin Orta Mərhələsi (KNOM) və Keramikalı Neolitin Son Mərhələsi (KNSM) adlandırılmış və digər 3 paraqrafda təhlil olunmuşdur.

“Keramikalı Neolitin erkən mərhələsi” adlandırılan ikinci paraqrafda I Kültəpənin III-V qazıntı sahələrinin 1a təbəqəsindən və E sahəsinin I təbəqəsindən aşkar olunmuş arxeoloji materialların müqayisəli təhlilinə əsasən Kültəpə mədəniyyətinin e.ə. VII minilliyin üçüncü rübündə Naxçıvançay vadisində formalaşdığı və çəhrayı rəngli saman üzlü, sarı anqoblu keramika ilə, arxaikliyi ilə seçilən kasa, çölmək tipli qablarla, daş çevrəli və daş döşəməli ocaqlarla təmsil olunduğu qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı KNEM üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə də diqqət çəkilmişdir. Bu xüsusiyyətlər 3 ayrı yarımparaqrafda təhlil olunmuşdur. Onlardan birincisində **“Arxitektura qalıqları”** başlığı altında bu mərhələnin yarımqazma evlərlə təmsil olunduğu, **“Qəbirlər və dəfn adəti”** başlığı altında bükülü və evlərdən kənarında dəfn adətinin mövcud olduğu qeyd edilmişdir. **“Arxeoloji materialların tipoloji təhlili”** yarımparaqrafının birinci bəndində I Kültəpənin 1a təbəqəsindən və Osmantəpənin alt təbəqəsindən aşkar olunmuş obsidian, çaxmaqdaşı və sümük alətlər, ikinci bənddə isə I Kültəpənin aşkar olunaraq Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeoloji Fondunda saxlanılan keramika məmulatı⁴⁰ Hacı Firuz,⁴¹ Kamiltəpə,⁴² I Aruxlo,⁴³ Tell

⁴⁰ AMEA MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 13-15.

⁴¹ Voigt, M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement / M.Voigt. – Philadelphia: University of Pennsylvania, – 1983. – p. 99.

Arpaçiyah, Umm Dabagiyah⁴⁴ kimi abidələrin həmdövr materialları ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, başlıca atributlarından biri çəhrayı rəngli, saman üzlü keramika olan Kültəpə mədəniyyəti Naxçıvançay vadisində e.ə. VII minilliyin III rübündə meydana çıxmışdır.

“Keramikalı Neolitın orta mərhələsi” adlanan üçüncü paraqrafda Kültəpənin 1b və I təbəqəsinin materiallarına əsasən bu mərhələnin özünəməxsus cəhətləri **“tikili qalıqları və memarlıq xüsusiyyəti”**, **“qəbirlər və dəfn adəti”** və **“arxeoloji materialların tipoloji təhlili”** başlıqları altında təhlil olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, bu dövrdə əvvəlki mərhələdən fərqli olaraq, insanlar çiy kərpic və möhrədən tikilən dairəvi evlərdə yaşamış, ölənlər evlərin döşəməsi altında dəfn edilmiş, iri ölçülü daş alətlərə tələbat artmış, sümükdən və buynuzdan hazırlanan toxalar artmış, saman üzlü keramika ilə yanaşı əlavə dörd keramika qrupundan da istifadə edilmişdir. Bəzi fərqlər olsa da Kültəpə mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyətləri bu mərhələdə də davam etmişdir. Bu mədəniyyətin bəzi əlamətləri Mil-Qarabağ bölgəsindəki Kəbirli, Kamiltəpə, Şahtəpə, İlanlütəpə, Çalağantəpə, Bala-baharlı, Adsız təpə kimi onlarla abidələrdə,⁴⁵ Ağrı vadisindəki Mahaltəpə, Xatunarx, Texut yaşayış yerlərində,⁴⁶ Urmiya hövzəsindəki Hacı Firuz, Yanıqtəpə

⁴² Lyonnet B. Ancient Kura 2010-2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus / B.Lyonnet, F.Guliyev, B.Helwing [et al.] // Berlin: Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, – 2012. vol. 44, – p.139-140.

⁴³ Hansen S., Mirtskhulava G., Bastert-Lamprichs K. Aruchlo: a Neolithic Settlement Mound in the Republic of Georgia // Азербайджан–страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период “первой глобализации” VII-IV тыс. До н.э.: материалы междунар. Симпозиума, – Баку: German Embassy, – 1-3 апреля, – 2009. – с.23.

⁴⁴ Mellaart J. The Neolithic of the Near East / J.Mellaart. – London: Thames and Hudson Ltd, – 1975, – p. 139-140.

⁴⁵ Иессен, А.А. Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетиях до нашей эры // КСИА (Краткие сообщения Института Археологии), –1963. – Вып. 93 – с. 11-16.

⁴⁶ Энеолит СССР / Ответственные редакторы тома Массон В.М., Мерперт Н.Я. – Москва: Наука, – 1982. –359 с; Palumbi, G. The Red and Black. Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and Southern Caucasus

abidələrində⁴⁷ izlənilmişdir. Saman üzlü keramika, qabların hazırlanma texnikası, tipologiyası və ornamentlərindəki oxşarlıq, həmçinin əmək alətlərində, daş çevrəli ocaqların quruluşundakı oxşarlıq bu mədəniyyətin arealının Orta Araz hövzəsini (Naxçıvan, Mil-Qarabağ bölgəsi, Ağrı vadisi) və Urmiya hövzəsini əhatə etdiyini göstərir. Bununla yanaşı həmin regionlarda müəyyən qədər fərqlənən xüsusiyyətlərin də olduğu istisna deyildi.

“Keramikalı Neolit son mərhələsi” adlandırılan dördüncü paraqrafda Naxçıvantərə 4 təbəqəsinin və Xələc yaşayış yerinin alt təbəqəsinin materialları⁴⁸ əsasında Neolit dövründən Eneolit dövrünə keçid prosesi araşdırılmışdır. Bu paraqrafın **“Arxitektura quruluşu”** adlı yarımparaqrafında Keramikalı Neolit son mərhələsində dördkünc-oval formalı yarımqazmalardan istifadə edildiyi qeyd olunmuşdur. Belə evlərin qalıqları Naxçıvantərə 4 təbəqəsinin A və B sahələrində aşkar olunmuşdur. B sahəsində qeydə alınmış belə yarımqazmaların içərisindəki ocaqlardan birinə aid C14 analizləri e.ə. 5038-4799-cu illəri, digərinə aid analiz isə e.ə.4941-4722-ci illəri göstərmişdir.⁴⁹ Ocaqlardan biri daş çevrəli olması baxımından I Kültəpənin I qrupa aid ocaqları⁵⁰ ilə analogiya yaradır. Əsas dəyişikliklər **“Keramika məmulatının tipoloji təhlili”** başlığında öz əksini tapmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar olunan keramika 3 qrupla təmsil olunmuşdur: sadə keramika, basma naxışlı keramika və boya naxışlı keramika. Keramika məmulatının böyük əksəriyyətini (90%) təşkil edən I qrup ağır saman qatqılı olması və qabların tipologiyası baxımından Kültəpə mədəniyyətini əks etdirir. Müəyyən edilmişdir ki,

Communities in the Forth and Third Millennium BC. Studi di Preistoria Orientale (SPO) 2. Rome: Università' di "La Sapienza", 2008. s.192.

⁴⁷ Ajourloo, B. The Early Neolithic Period in the Urmia Lake Region // *jocO quarterly*, – 2013: Autumn, Vol. 1. –№ 1, – p. 35.

⁴⁸ Baxşəliyev, V.B. Xələc keramikasının xüsusiyyətləri // – Naxçıvan: Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, – 2020. № 2. – s. 49.

⁴⁹ Baxşəliyev V. Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında / / V.Baxşəliyev. Naxçıvan: Əcəmi, – 2022. – s.68

⁵⁰ Quliyeva, Z. Naxçıvanın Neolit dövrü ocaqları // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin “Xəbər”i.– 2017. № 1. – s. 89-97.

Naxçıvantəpənin və Xələcin Neolit keramikası saman üzlü olmaları ilə Kültəpə mədəniyyəti, boya naxışlı, basma naxışlı və digər əlamətləri ilə Dalmatəpə mədəniyyəti ilə ortaq xüsusiyyəti paylaşmaqla Neolit dövründən Erkən Eneolit dövrünə keçidi əks etdirir.

III fəsil **“Eneolit dövrü mədəniyyəti”**nə həsr olunmuşdur. 5 əsas paraqrafdan ibarətdir. **“Erkən Eneolit dövrü”** adlı birinci paraqrafda Naxçıvantəpə 2 və Naxçıvantəpə 3 təbəqələrinin, həmçinin Uçan ağıl yaşayış yerinin alt təbəqəsinin arxeoloji materialları tədqiqata cəlb edilmişdir. **“Yaşayış yerləri”**, **“Arxitektura quruluşu”**, **“Əmək alətləri”** başlıqlarında bu dövrün yaşayış yerlərinin topoqrafik təsviri verilmiş, onların dördkənc tikililərlə təmsil olunduğu, obsidian və sümük alətlərin az sayda olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Dövrün başlıca xüsusiyyətləri **“Keramika məmulatının texniki-tipoloji təhlili”** başlığı altında şərh edilmişdir. Naxçıvantəpənin sadə, basma naxışlı, qırmızı cilalı və boya naxışlı nümunələrlə təmsil olunan Eneolit keramikası təhlil olunmuşdur. Basma naxışlı və boya naxışlı keramikanın ən zəngin çeşidləri Naxçıvantəpə və Dalmatəpə keramikasında⁵¹ izlənmişdir. Vaxtı ilə bu tip dırnaq və barmaq basqısı naxışlara İlanlıtəpə, Çalağantəpədə rastlandığı⁵² vurğulanmışdır. Naxçıvantəpə keramikasında Qarabağ abidələri ilə də oxşarlıq diqqət çəkir. Bu xüsusiyyət əsasında ilkin tədqiqat əsərlərində Dalmatəpə mədəniyyətinin Naxçıvan və Qarabağı əhatə etdiyi,⁵³ sonrakı nəşrlərdə isə bu mədəniyyətə məxsus basma naxışlı keramikanın Qarabağ abidələri ilə bağlı olduğu qeyd edilmişdir.⁵⁴ Araşdırmalar göstərir ki, Erkən Eneolit dövründə Azərbaycanın Naxçıvan, Mil-

⁵¹ Hamlin, C. Dalma Tepe // – 1975. Iran 13, – p. 117, fig.8.

⁵² Нариманов, И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (Эпоха энеолита VI–IV тысячелетия до н. э.) / И.Г.Нариманов. – Баку: ЭЛМ, – 1987. – рис. 43; 46.

⁵³ Naxçıvantəpədə 2018-ci ilin arxeoloji araşdırmaları / V.Baxşəliyev, Z.Quliyeva, E.Baxşəliyev [və b.] – Naxçıvan: Əcəmi, – 2019, –s. 21.

⁵⁴ Baxşəliyev V. Naxçıvanda 2018-ci ilin arxeoloji tədqiqatları / V.Baxşəliyev. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2019. – 23-24.

Qarabağ böğələri və Urmiya hövzəsi eyni mədəni-iqtisadi zonaya daxil olmuş və bunun nəticəsi olaraq Naxçıvan Cənubi Qafqazda Dalmatəpə mədəniyyətinin əsas mərkəzinə çevrilmişdir.

“Orta Eneolit dövrü” adlanan ikinci paraqrafda Naxçıvantəpə I təbəqəsi, Uçan ağılın üst təbəqəsi, Uzunoba və Bülövqayadan aşkar olunan arxeoloji materiallar təhlil olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, bu mərhələdə keramika istehsalında Dalmatəpə ənənələri davam etsə də qabların tipologiyasında, boya naxışların çəkilmə texnikasında dəyişiklik baş vermişdir. Bu mərhələdə qabartma naxışların və çeşidlərinin artması qabların boğazını çevrələyən basma və çərtmə naxışlı relyef kəmərlərin və digər elementlərin ortaya çıxması Naxçıvantəpə I təbəqəsində daha aydın şəkildə izlənilir. Bütün bunlar Orta Eneolit dövrünün finalına doğru (e.ə. V minilliyin ortalarında) Dalmatəpə mədəniyyətinin öz yerini tədricən başqa bir mədəniyyətə verdiyini göstərirdi. Bu mədəniyyət Son Eneolitin ilkin mərhələsində Arpaçay vadisində formalaşmış və sonrakı mərhələlərdə davam etmişdir.

“Son Eneolitin I mərhələsi” adlı paraqrafda Ovçulartəpəsinin I tikinti qatına aid arxeoloji materiallar araşdırılmışdır. 3 yarımbaşlıqdan ibarətdir. **“Yaşayış yerləri”**, **“Arxitektura quruluşu”** və **“Keramika məmulatının tipoloji təhlili”** adlı yarımparaqraflarda Ovçulartəpəsinin stratiqrafiyası haqqında məlumat verilmiş, I tikinti qatının memarlığının yarımqazmalarla⁵⁵ təmsil olunduğu qeyd edilmiş, keramikanın səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Keramika məmulatı naxış motivlərinə görə Kecili,⁵⁶ Şərqi Anadolunun Böyük Güllücek,⁵⁷ Norsuntəpə⁵⁸ abidələrində, relyef

⁵⁵ Baxşəliyev, V.B. Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri). First Preliminary Report: the 2006-2008 seasons / V.B.Baxşəliyev, C. Marro, S.H.Aşurov – Bakı: Elm, – 2010, – 156 s.

⁵⁶ Нариманов, И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (Эпоха энеолита VI–IV тысячелетия до н. э.) / И.Г.Нариманов. – Баку: Элм, – 1987. – рис. 8,1.

⁵⁷ Koşay, H. Z., Akok M. Büyük Güllücek Araştırmaları Üzerine İlk Rapor // – Ankara: Belleten, – 1948. N: XII/46, – Resim 47.

⁵⁸ Gülçür, S. Norshuntepe: die chalkolitischen Keramik Elazığ-Ost Anatolien / in C. Marro and H. Hauptmann, Chronologie des Pays du Caucase et de l’Euphrate aux

qurşaqlarına görə Menteştəpə,⁵⁹ zoomorf ornamentlərinə görə, Uruk mədəniyyətinə aid 2 qab üzərindəki ornamentlə analogiya yaratsa da,⁶⁰ özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir. Son Eneolit in mərhələsi yarımqazma evlər, təsərrüfat quyularından ibarət yardımçı tikililər, zoomorf motivli relyef ornamentli təsərrüfat küpləri, şiş oturacaqlı küpələr və batıq oturacaqlı kasalarla təmsil olunmuşdur. Bu mərhələdə ağız kənarı qravürlü qablar da ortaya çıxmışdır. Lakin onlar Sionidəki nümunələrdən saman qatqılı olmaları ilə fərqlənir.

“Son Eneolit dövrünün II mərhələsi” adlı paraqrafın birinci yarımbaşlığında bu mərhələnin **“yaşayış yerləri”**nin (Ovçulartəpəsi, Ərəbyengicə, Sədərək, Şortəpə və s.) topoqrafik təsviri və stratiqrafiyası haqqında məlumat verilmişdir. **“Arxitektura quruluşu”** yarımbaşlığında Ovçulartəpəsinin II tikinti qatının çoxotaqlı evlərlə təmsil olunduğu, **“Qəbir abidələri və dəfn adəti”** başlığında isə bu dövrdə bükülü dəfn adətinin davam etməsi, 2 qəbir tipindən (küp və torpaq) istifadə edildiyi vurğulanmışdır. Küp qəbirlərdə uşaq dəfnləri Leylatəpə, Böyük Kəsik, II Poylu, Soyuqbulaq kurqanlarından, o cümlədən Qalayerindən məlumdur.⁶¹ Onlar Ovçulartəpəsindən sonrakı dövrə aiddirlər. Bu tip qəbirlər Ön Asiyanın Übeyd mədəniyyətinə aid yaşayış məskənlərinin döşəməsi altında çox sayda qeydə alınmışdır.⁶² Belə qəbirlərin mənşəyi ilə bağlı 2 fikir qarşımıza çıxır: birinci fikirdə Leylatəpə mədəniyyətinin saxsı qablarda uşaq dəfnlərinin Cənubi Qafqaza Ön Asiya tayfaları tərəfindən gətirildiyi,⁶³ ikinci fikirdə isə Mesopotamiyanın təsiri

IVème -IIIème Millenaires // Actes du Colloque d'Istanbul, – 16-19 decembre, 1998. Varia Anatolica XI, – Paris., – 2000. – p. 375- Abb. 38; 43.

⁵⁹ Lyonnet , B. Ancient Kura 2010-2011: The First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus – 2012. – p. 121.

⁶⁰ Trentin, M.C. North-Western Uruk period pottery assemblages / M.C.Trentin. – Western Asiatic Department Institute of Archaeology, – tabl. XXIIId,8; XXXId,12

⁶¹ Müseyibli, N.Ə. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri / N.Müseyibli. – Bakı: Nafta-Press, – 2014. – şəkil 20-21.

⁶² Массон, В.М. Средняя Азия и Древний Восток / В.М.Массон. – Москва-Ленинград: Наука, – 1964, – с.86-87.

⁶³ Müseyibli, N.Ə. Leylatəpə mədəniyyəti / N.Müseyibli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – s. 265-266.

yaxud miqrasiyaların nəticəsi deyil, qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsi olduğu⁶⁴ irəli sürülmüşdür. Fikrimizcə, bu fərq sözügedən mədəniyyətlərin mənşəyindən qaynaqlanır. Bu aspektdən yanaşıldıqda Ovçulartəpəsinin küp qəbirlərinin yerli ənənələrlə bağlı olduğunu söyləmək olar. I Kültəpədə Neolit dövrünə aid çoxsaylı bükülü dəfnlər Naxçıvan ərazisində bu ənənənin qədim dövrdən mövcud olduğunu göstərir. Ovçulartəpəsi qəbirlərinin ikinci qrupuna aid edilən torpaq qəbirlərdə bükülü dəfnlər yuxarıdakı fikri təsdiq edir.

“Daş və metal məmulatı” adlı üçüncü başlıqda Ovçulartəpəsindən, Sədərəkdən bu mərhələyə aid az sayda obsidian olduğuna diqqət çəkilmiş və Son Eneolit dövründə obsidian təminatının diqqətə cərpacaq dərəcədə azaldığı vurğulanmışdır. Tədqiqatçılar e.ə. IV minilliyin başlanğıcında bu bölgənin obsidianla təmin olunmasında yaranmış fasiləni Kur-Araz mədəniyyətinin regionda aktivləşməsi ilə əlaqələndirirlər.⁶⁵ Bu dövrdə həm Arpaçay vadisindəki, həm də Naxçıvançay vadisindəki abidələrdə obsidian məmulatının tək-tək nümunələrlə təmsil olunmasını nəzərə alaraq, bu fikirlə razılaşmaq olar.

“Keramika məmulatının tipoloji təhlili” başlığı altında Son Eneolit II mərhələsində qabların çeşidində, formasında və ornamentasiyasında baş verən dəyişikliklər təhlil olunmuş, Sədərək, Ərəbyengicə yaşayış yerlərinin Son Eneolit keramikasında Ovçulartəpəsindən gələn elementlərin qeydə alınması onların eyni mədəniyyətə aid olması kimi dəyərləndirilmişdir. Ərəbyengicənin keramika məmulatı Son Eneoliddən Erkən Tunc dövrünə keçid prosesinin öyrənilməsində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ovçulartəpəsi mədəniyyətinin daraqlama üsulu, batıq və yuvarlaq qab

⁶⁴ Marro, C and Yılmaz, Y. The infant jar-burials from the Late Chalcolithic village of Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan): A Mesopotamian tradition? // *Orientalia Lovaniensia Analecta: Context and Connection*. Peeters, (Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of A.Sagona) Leuven-Paris.-Bris.tol.ST. – 2018. – p. 47.

⁶⁵ Baxşəliyev V. Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında / V.Baxşəliyev. Naxçıvan: Əcəmi, – 2022, – s.19.

altlıqları, qulplar, həmcinin küpə və çölmək tipli qab formalarının Ərəbyengicədə öz yaxın paralellərini tapması abidəni Son Eneolitə orta mərhələsinə aid etməyə imkan verir. Bu mərhələdə yuvarlaq qabartmalar azaldığı halda, qabların ağız kənarının qravürlənməsində çeşidlər artmışdır. Ovçulartəpəsinin qablarında qravürlənmə, yuvarlaq qabartma, daraqlama kimi nümunələrlə təmsil olunan ornamentlərin Mentəştəpə,⁶⁶ Anadolunun Sos Höyük VA, Sarıgül və Cətənli, şimal-qərbi İrənin Kohnə Paşqah təpəsi və Sioni abidələrində də yaxın paralellərini tapması⁶⁷ onun yayılma arealının Arpaçay vadisi ilə məhdudlaşmadığını, daha geniş olduğunu təsdiq edir. Ovçulartəpəsinin çoxotaqlı evlər, torpaq və küp qəbirlərdə basdırılmış bükülü dəfnlər, silindrik boğazlı qablar, boya naxışlar, metal emalı nümunələri ilə təmsil olunan II tikinti qatı Son Eneolitə orta mərhələsinə əks etdirir və Mentəştəpənin III dövrünün II fazasının (e.ə. 4100-4070) final mərhələsi ilə uyğun gəlir.

III fəsilin beşinci paragrafı **“Son Eneolit dövrünün III mərhələsi”** adlandırılmışdır. Bu mərhələ 4 bəşliq altında təhlil olunmuşdur. **“Yaşayış yerləri”** yarımbaşlıqı altında Naxçıvançay və Sirabçay vadisində qeydə alınmış⁶⁸ 19 abidə haqqında qısa məlumat verilmiş, onların içərisində arxeoloji tədqiqatlara cəlb edilən Zirincli, Yeni yol, Şorsu yaşayış yerlərinin topoqrafik təsviri və stratigrafiyası öyrənilmişdir. Son Eneolitə mərhələlərinin sərhəddi müəyyənləşdirilmişdir. Bu abidələrin tikili qalıqları **“Arxitektura quruluşu”** yarımbaşlıqı altında tədqiqata cəlb edilmişdir. Şorsu və Yeni yoldan aşkar olunan tikili qalıqlarının araşdırılması bu mərhələdə 2 memarlıq texnikasının olduğunu göstərir. Şorsu yaşayış yerində qazıntı zamanı bir sahədə 3 yüngül konstruksiyalı evin qalıqı aşkar

⁶⁶ Lyonnet, B., Quliyev F. Mentəştəpə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar (Tovuz rayonu), – 2011, – s. 322.

⁶⁷ Sagona, A. and Zimansky P. Ancient Turkey / A.Sagona, P.Zmansky. – 2009. – fig. 5.10,1, 164.

⁶⁸ Baxşəliyev, V. Sirabda arxeoloji araşdırmalar / V.Baxşəliyev, Z.Novruzov – Bakı: Oskar, –2010, –160 s.

olunmuşdur ki, onlardan birinin uzunluğu 3,8 m, eni isə 1,6 metrə çatır.⁶⁹

Yeni yol yaşayış yerində aparılan tədqiqatlar zamanı aşkar olunan 4 tikinti qatından⁷⁰ birincisi dördkünc, ikincisi dairəvi, üçüncü və dördüncü tikinti qatları isə yarımqazma evlərlə təmsil olunmuşdur. Dördkünc tikililər Şorsu,⁷¹ Ovçulartəpəsinin II tikinti qatından, Leylatəpədən, Böyük Kəsik yaşayış yerinin ikinci təbəqəsindən,⁷² Əliköməktəpəsindən⁷³ aşkar olunmuş tikililərlə analogiya yaradır. Dairəvi evlərdən birinin diametri 5,2 metr, divarının qalınlığı 45-50 sm-dir. Yarımqazmalar dairəvi və dördkünc formalarla təmsil olunur. Belə evlər Ovçulartəpəsi, Böyük Kəsik,⁷⁴ Sioni⁷⁵ və Qinçi⁷⁶ yaşayış yerlərinin eneolit təbəqəsindən məlumdur.

“Əmək alətləri” başlığında Son Eneolit dövrünün finalında daş alətlərin miqdarında, xüsusilə obsidian və çaxmaqdaşında kəskin azalma getdiyi qeyd olunmuşdur. Yeni yoldan, Zirinclidən aşkar olunan mis filizinin xəlitələri, həmçinin gil və daş qəliblər təmsalında

⁶⁹ Baxşəliyev, V. Kültərə yaşayış yerində və onun ətrafında aparılan arxeoloji araşdırmalar / V.Baxşəliyev, C.Marro, Z.Quliyeva [və b.] //AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun Elmi Arxivi / – Naxçıvan, 2016, – s.34.

⁷⁰ Baxşəliyev, V. Yeni yol yaşayış yerində arxeoloji araşdırmalar / V.Baxşəliyev, Z.Quliyeva, R.Rzayeva // Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, – Bakı: Elm, –2017. № 1, – s. 49.

⁷¹ Baxşəliyev, V. Quliyeva Z. Kültərə yaşayış yerində aparılan arxeoloji araşdırmaların hesabatı / AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun Elmi Arxivi / – Naxçıvan, 2015, – s.32.

⁷² Müseyibli, N.Ə. Böyük Kəsik Eneolit dövrü yaşayış məskəni / N.Ə.Müseyibli. – Bakı: Nafta-Press, – 2007. – foto 1.

⁷³ Нариманов, И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (Эпоха энеолита VI–IV тысячелетия до н. э.) / И.Г.Нариманов. – Баку: Элм, – 1987. – с.57

⁷⁴ Müseyibli, N.Ə. Böyük Kəsik Eneolit dövrü yaşayış məskəni, s. 10.

⁷⁵ Connor, S., Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus // Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère): Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sus la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Editions, – 2007. – p. 31.

⁷⁶ Мунчаев, Р.М. Кавказ на заре бронзового века / Р.М.Мунчаев. – М.: Наука, – 1975. – с. 110.

bu dövrdə metalişləmənin inkişaf etdiyi vurğulanmışdır. Son Eneolit dövrünün III mərhələsinin əsas xüsusiyyətləri **“Keramika məmulatının tipoloji təhlili”** başlığında şərh olunmuşdur. Bu mərhələnin saxsı məmulatı Yeni yol, Şorsu, Zirincli yaşayış yerlərindən aşkar olunsada, mədəniyyətlər arasında transformasiyanın ortaya çıxarılmasındakı əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, Yeni yoldan aşkar olunan keramika məmulatı daha geniş tədqiqata cəlb edilmişdir. Onlar saman tərkibli, qum və saman tərkibli və iri qum qatqılı olan 3 əsas qrupa ayrılır. Bu dövrün qablarında səthin işlənməsi və bişirilmə keyfiyyətinə görə 7 alt qrup müəyyən edilmişdir. Onlardan dörd qrup Ovçulartəpəsi mədəniyyəti ilə bağlıdır. 2-ci, 4-5-ci qrup Leylatəpə mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Leylatəpə mədəniyyəti ilə bağlı olan yuvarlaq altlıqlı dayaz qablar, ağzı köbəli və dulus çarxında hazırlanmış qablar Yeni yolun ikinci tikinti qatında qeydə alınmışdır. Onların aid olduğu təbəqə e.ə. IV minilliyin əvvəllərini əks etdirməklə (e.ə. 3712-3622) Leylatəpə mədəniyyətinin xronoloji çərçivəsi ilə üst-üstə düşür. Fikrimizcə, bu dövrdə Yeni yolda Ovçulartəpəsi, Leylatəpə mədəniyyətlərindən təsirlənən lokal bir mədəniyyət formalaşmışdır.

Dissertasiyanın IV fəsilə **“Cənubi Qafqaz-Yaxın Şərq mədəniyyətləri ilə əlaqələr”** adlanır və 4 paragrafdan ibarətdir. **“Mezolit mədəniyyəti ilə genetik əlaqələr”** adlı paragrafda I Kültəpədən və Osmantəpədən aşkar olunmuş mikrolit alətlərin Qobustanın 1 və 2-ci Firuz düşərgələrindən, Damcılıdan,⁷⁷ bütövlükdə Qafqazın Mezolit və Neolit abidələrindən üzə çıxarılan alətlərlə⁷⁸ oxşarlığı, həmçinin I Kültəpənin sümük alətlərinin Qazma

⁷⁷ Кушнарёва, К. Х. К проблеме кавказского мезолита // – Ереван: Историко-филологический журнал, – 1984. № 3, – с.36, 51; Гусейнов, М. Древний Палеолит Азербайджана / М.Гусейнов. – Баку: Тек Нур, – 2010. – рис. 98-99.

⁷⁸ Connor, S., Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus, – 2007. – Plate 2, 10; Nishiaki, Y. Obsidian provenance analyses at Goytepe, Azerbaijan: implications for understanding neolithic socioeconomies in the southern Caucasus / Y.Nishiaki, O.Maeda, T.Kannari [et al.] // University of Oxford, archaeometry, – 2019. – fig. 1-4.

mağarasından⁷⁹ aşkar olunmuş alətlərlə müqayisəli təhlilinə əsasən Naxçıvan ərazisində Neolit mədəniyyətinin formalaşmasında Azərbaycanda Mezolit dövründən mövcud olan ənənələrin rolu olduğu və bu ənənələrin müəyyən elementlərinin Kültəpə mədəniyyətində davam etdirildiyi nəticəsinə gəlinmişdir.

“Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri ilə əlaqələr” adlı ikinci paraqrafda Kültəpə mədəniyyəti ilə Şomutəpə mədəniyyəti arasında qarşılıqlı əlaqələr araşdırılmışdır. I Kültəpədən üzə çıxarılan tikili qalıqları Cənubi Qafqaz üçün xarakterik olan dairəvi planlıdır, yalnız qida ehtiyatlarının saxlanması üçün arakəsmələrin yaradılmasında düz formalı divarlardan da istifadə edilmişdir. Qablarının naxışlanmasında da ortaq elementlər müəyyən qədər izlənilir. Belə ki, I Kültəpənin Son Neolit keramikasında yuvarlaq qabartmalar, relyef qurşaqlar, qabların ağız kənarının dairəvi dəşiklərlə çevrənməsi əsas yer tutmuş, az miqdarda cızma naxışlardan da istifadə edilmişdir. Lakin burada az miqdarda da olsa Şomutəpə mədəniyyətində geniş yayılan ovalvari yaxud barmaq şəkilli qabartma ornamentlərə də rast gəlinmişdir. Onlar hər iki mədəniyyət arasındakı əlaqənin tək tərəfli olmadığını göstərir. Qabların ağız kənarının dairəvi dəşiklərlə çevrənməsi I Kültəpə ilə yanaşı Şomutəpə, Xatunarx, Arataşen (Mahaltəpə) təmsalında Zaqafqaziyanın Neolit abidələrinin⁸⁰ materialları arasında yaxın

⁷⁹ Зейналов, А.А. Мустьерская стоянка Газма в Нахчыване // Карабах в Каменном веке // Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию открытия палеолитической пещерной стоянки Азых в Азербайджане, – Баку: – 3-7 октября, – 2010, – с. 153; Джафаров, А.К. Средний палеолит Азербайджана / А.К.Джафаров. – Баку: Элм, – 1999. – с.341.

⁸⁰ Ахундов, Т.И. У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шомутепе / Т.И.Ахундов. – Баку: Наука, – 2012. – табл. 203, 10-458; Badalyan, R.S. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004 – 2009 / R.S.Badalyan, A.A.Harutyunyan, Ch.Chataigner [et al.] // TÛBA-AR – 2010. N:13. – Fig. 9-2, 1-4; Palumbi, G. A Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Arataşen (Armenia) // Les Cultures du Caucase (VI–IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sus la direction Bertille Lyonnet. – P.: CNRS Editions, – 2007. – рис. 125, 2.

paralellərini tapmaqla bu region üçün ortaq xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. I Kültəpənin Neolit təbəqəsində qeydə alınan bükülü dəfn adəti Çalağantəpədə, Əliköməktəpədə aşkar olunmuş qəbirlərdə də izlənilmişdir⁸¹. Bu cür qarşılıqlı təsirlərdən ortaya çıxan elementlər tədricən ümumiləşərək Cənubi Qafqaz Neolitinin ortaq xüsusiyyətlərini formalaşdırmışdır. Bu tip ortaq xüsusiyyətlər Cənubi Qafqazın Eneolit mədəniyyətləri arasında da davam etmişdir.

Bu baxımdan Sioni mədəniyyəti ilə əlaqələr aktual məsələlərdən birini təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılar Ovçulartəpəsi yaşayış yerini bu mədəniyyətə aid etsə də, son dövrlərin araşdırmaları bunun doğru olmadığını göstərmişdir. Belə ki, e.ə. V minillikdə meydana çıxan Sioni mədəniyyətinə aid memarlıqda daş tikililər əsas yer tutur. Dəfn adəti ilə bağlı dolğun məlumat əldə etmək çətinidir. Başlıca xüsusiyyətləri keramikaya əsasən təyin edilmişdir. Keramikə məmulatının əsasını mineral qarışıqlı olanlar təşkil edir. Onlar qum, slyuda (mika), obsidian qalıntılarından ibarətdir. Saman qarışıqlı nümunələr azdır. Bu baxımdan Naxçıvanın Son Eneolit keramikası ilə kontrast təşkil edir, burada əsas yeri samanlı keramikə tutur. Ovçulartəpəsində aparılan tədqiqatlar da Azərbaycanın Son Eneolit keramikasının “Sioni mədəniyyəti” adlandırılmasının əsassızlığını göstərmişdir.⁸² Bu məsələni Naxçıvançay vadisindəki Yeni yol yaşayış yerindən aşkar olunmuş daraqlanmış, ağız kənarı qravürlənmiş keramikə nümunələrinin timsalında bir qədər geniş şəkildə nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olar. Yeni yol yaşayış yerinin keramikasının bir qismi saman, bir qismi isə qum və saman qarışıqlıdır. Mika və qum qarışıqlı olan tək-tək nümunələrin olması (4 fraqment) xammalla bilər. Təbii ki, Cənubi Qafqazın Eneolit mədəniyyətləri ilə əlaqələr də istisna deyildi.

Leylatəpə mədəniyyəti ilə əlaqələrin öyrənilməsi baxımından da Yeni yol yaşayış yerinin materialları önəmlidir. Yeni yoldan aşkar

⁸¹ Нариманов, И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (Эпоха энеолита VI–IV тысячелетия до н. э.), 1987. С. 87.

⁸² Бахşəliyev V. Neolit və Erkən Eneolit dövründə Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələri / V.Бахşəliyev. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2021, – 232 s.

olunan ağız kənarı yuvarlaq dəşiklərlə çevrələnmiş konusşəkili kasalar, həmçinin tabaqlar, ağız kənarları yuvarlaq şəkildə qalınlaşdırılmış qablar, xeyrə tipli qablar Böyük Kəsik materialları içərisində oxşarlarını tapmaqla⁸³ Leylatəpə mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Az sayda olan belə nümunələr Yeni yolun II tikinti qatında qeydə alınmışdır. Bu təbəqə e.ə. 3712-3622 tarixlərini göstərir, Şorsu yaşayış yeri də təxminən eyni tarixi əks etdirir (e.ə. 3910-3870). Fikrimizcə, Naxçıvançay vadisində Leylatəpə mədəniyyətinin izləri məhz bu dövrdə -e.ə. IV minilliyin I yarısında meydana çıxır.

“Yaxın Şərq mədəniyyətləri ilə əlaqələr” adlı paraqrafda Xalaf, Umm Dabagiyah, Hacı Firuz, Ubeyd mədəniyyətləri ilə əlaqələr araşdırılmış, Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealı və onu şərtləndirən amillər təhlil olunmuşdur. I Kültəpənin Son Neolit dövrü qəbirlərinin müxtəlif istiqamətli olması, bükülü dəfn adəti Hacı Firuz⁸⁴ Çatal höyükün VI təbəqəsi, Köşkhöyükün, həmçinin əl-Buhais yaşayış yerinin neolit təbəqəsində rast gəlinən bənzərləri⁸⁵ Neolit dövründə Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu, Yaxın Şərq o cümlədən Urmiya hövzəsində oxşar dəfn adətinin olduğunu göstərir.

Xalaf mədəniyyəti ilə əlaqələri göstərən nümunələrdən biri I Kültəpədə 71 saylı qəbirdən (20,8 m) aşkar olunmuşdur. Bu qabın aşkar olunduğu qəbir də digər qəbirlərdən Mesopotamiya mənşəli sayılan arxası üstə dəfn xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Bu mərhələdə aşkar olunan Xalaf tipli çölmək Şimali Mesopotamiya ilə mədəni iqtisadi bağların yaranma dövrünün müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu qab səthindəki polixrom ornament

⁸³ Müseyibli, N.Ə. Böyük Kəsik Eneolit dövrü yaşayış məskəni. 2007. Tabl. XXIII, 1-4; III tablo, 9; I tablo, 6-7; Müseyibli, N.Ə. Leylatəpə mədəniyyəti, 2020. şəkil 33, 1-2, 9, 14-15.

⁸⁴ Voigt, M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement / M.M.Voigt. – Philadelphia: University of Pennsylvania, – 1983. – p.71.

⁸⁵ Mellaart, J. Earliest Civilizations of the Near East / J.Mellaart. – London: – 1965. – p. 103; fig. 60-61; 6; 17; 11.

kompozisiyasına görə Arpaçıyah keramikası ilə oxşardır.⁸⁶ Belə nümunələrin az olması onların mübadilə vasitəsi kimi istifadə edildiyini göstərməklə yanaşı, Mesopotamiya ilə qarşılıqlı əlaqələrin Keramikalı Neolitin Erkən Mərhələsindən mövcud olduğundan xəbər verir.

Keramikal Neolitin orta mərhələsində bu əlaqələrin genişlənməsi arxası üstə dəfnlərin sayının qismən artmasında (6) özünü biruzə vermişdir. Urmiya hövzəsi ilə oxşarlıqlar ellipsvari, konusvari iy başlıqları, pitoy-göbələkşəkili-karinasialı qablar, obsidian ticarətində özünü göstərmişdir. Xalaf mədəniyyətinə məxsus elementlər I Kültəpədə az olsa da, Xələcin boya naxışlı qablarında artmışdır. Keramikalı Neolitin son mərhələsinə aid olan bu qabların bir qismi ornamentlərin forması və çəkilmə texnikası baxımından Xalaf-Ubeyd ənənələrini təkrarlayır.

Eneolit dövründə bu əlaqələr intensiv xarakter alır -Xalaf və Übeyd mədəniyyətinin müəyyən elementləri timsalında və kiçik miqrasiyalarla müşaiyət olunmağa başlayır ki, bu da Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi ilk müştərək mədəniyyəti-Dalmatəpə mədəniyyətinin ortaya çıxması ilə nəticələnir. Bu mədəniyyətin əsas atributları olan basma naxışlı və boya naxışlı keramika qruplarının hər ikisinin bir arada təmsil olunması baxımından Naxçıvantəpə yaşayış yeri Dalmatəpə, Dava Göz, Şeh Gabi, Siahbid, Hacı Firuz, Qodun Təpə, Salmas, Soha Chai, Ahranjan təpə⁸⁷ abidələri ilə bir

⁸⁶ Mellaart J. The Neolithic of the Near East / J.Mellaart. – London: Thames and Hudson Ltd, – 1975, – fig. 107.

⁸⁷ Hamlin, C. Dalma Tepe // – 1975. Iran 13, – fig. 4,A p. fig. 8; Henrickson, E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the early and middle chalcolithic of the Central Zagros, Iran / E.F.Henrickson. – University of Toronto (Canada), –1983, – fig. 10, 2, 1069; fig.104; Abedi, A. “Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report” / A.Abedi, K., H.Shahidi, Ch.Chataigner [et al.] // Ancient Near Eastern Studies 51, – 2014. – fig 10,5-8; 15,4; Hejebri, N. “Excavation at Lavin Tepe North-west Iran” / N.Hejebri, A.Binandeh, J.Nestani [et al.] // Ancient Near Eastern Studies 40, – 2012. – fig. 8-9; Voigt, M.M. Relative and Absolute Chronologies for Iran between 6500 and 3500 Cal BC. Chronologies in the Near East. Eds. Aurenche O., Evin J. and Hours F. // BAR International Series. Oxford, – 1987. – fig. 97; Tobler, A.Y. Excavations

sırada dayanır və “Dalmatəpə mədəniyyətinin xarakterik abidələri” qrupunda özünəməxsus yer tutur. Naxçıvantəpənin Dalma dövrü təbəqələrində az sayda I Kültəpə, Xalaf qabları ilə oxşar nümunələrin qeydə alınması, həmçinin Mil-Qarabağın basma naxışlı və boya naxışlı keramikası ilə müəyyən oxşarlıq Neolit mədəniyyətlərinin təsiri ilə izah oluna bilər. Onun yayılmasını şərtləndirən başlıca amil Cənubi Qafqazın zəngin xammal yataqları ilə bağlı idi. Görünür, Son Neolit dövründən başlayaraq xammal yataqlarına olan maraq Erkən Eneolit dövründə daha da artmış və bu proses yerli tayfaların mobil həyat tərzinə stimül vermişdir. Fikrimizcə, Dalma yayılması da məhz maldar tayfaların mövsümi miqrasiyaları ilə bağlıdır.

Obsidian yatağının olmaması Naxçıvanda və İranda yaşayan tayfaları belə yataqların olduğu ərazilərə doğru hərəkət etməyə vadar etmişdir. Kültəpə obsidianının böyük hissəsi Göyhasar (50%) və Sünikdən (48%) gətirilmişdir. Urmiya hövzəsində yerləşən yaşayış yerlərində isə başlıca olaraq, Sünik obsidianından istifadə edilmişdir.⁸⁸ Tədqiqatçıların fikrincə, Sünik obsidianı İrana, həmçinin Urmiya hövzəsinə məhz Naxçıvan ərazisindən keçərək yayılmışdır.⁸⁹ Bu faktlar göstərir ki, Neolit dövründə Naxçıvan və Urmiya hövzəsi eyni mədəni-iqtisadi zonaya daxil olmuş, eyni zamanda Cənubi Qafqazla Ön Asiya arasındakı əlaqələrin həyata keçirilməsində bufer zona kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Dalma mədəniyyətində tək-tək nümunələr şəklində ortaya çıxan Ubeyd qabları Eneolit dövründə yerli tayfaların Mesopotamiya ilə mədəni əlaqələrinin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Bu fikir Naxçıvantəpədə, Bülövqayada az sayda Xalaf-Ubeyd tipli keramika

at Tepe Gavra / A.Y.Tobler. – // Philadelphia: University of Pennsylvania Press, vol. II, – 1950. – p.7-17.

⁸⁸ Baxşəliyev, V.B. Naxçıvanda yarımköçəri həyat sürən tayfaların mədəniyyəti / AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun Elmi Arxivi / – Naxçıvan, 2014, – s. 12.

⁸⁹ Khademi N.F. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from KulTepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis / N.Khademi, A.Abedi, M.Glascock [et al.] // Journal of Archaeological Science, – 2013. N:40. – p.1964.

nümunələrinin aşkarlanması⁹⁰ faktında öz təsdiqini tapır. Ubeyd mədəniyyətində metal emalında irəliləyiş, misdən tökülmüş baltalar və qızıl əşyalar ilk dəfə görünür.⁹¹ Qeyd etmək lazımdır ki, Ovçulartəpəsindən aşkar olunan mis baltalar və qızıl boyunbağı burada metal emalının inkişafını göstərirdi. Ovçulartəpəsindən aşkar olunan Ubeyd tipli keramika, Yeni yoldan tapılan iki keramika nümunəsi bunun sübutlarından sayıla bilər. Yuxarıda qeyd edilən faktlar göstərir ki, Naxçıvanda Neolit dövründən Yaxın Şərqi tayfaları ilə əlaqələr mövcud olmuş, lakin Eneolit dövründə bu əlaqələr kiçik miqراسiyalar şəklində daha da genişlənməmişdir.

Son Eneolit dövründə Mesopotamiyadan gələn miqراسiyaların səbəbi müxtəlif amillərlə izah edilmişdir: bəziləri bunu “Uruk ekspansiyası” ilə⁹² yaxud metropoliyanın metalla təmin edilməsi ilə⁹³ əlaqələndirməyə çalışsa da bu hipotezalar təkzib edilmiş və miqراسiyaları şərtləndirən başlıca səbəblərdən biri kimi əhalinin sıxlığı əsas göstərilmişdir⁹⁴. Naxçıvan ərazisindəki metal yataqlarını da nəzərə alaraq yuxarıdakı fikirlə razılaşmamaq olmaz. Lakin bu əlaqələrin başladığı Neolit dövründə Yaxın Şərqi tayfalarını başqa bir mənbə çəkə bilərdi ki, bu da obsidian yataqları ola bilərdi. Ehtimal ki, Azərbaycanın digər bölgələrində yaranmış Neolit mədəniyyətinə aid ocaqlarla Urmiya hövzəsi və Mesopotamiyanın arasında müəyyən əlaqələrin yaradılmasında əsas vasitəçi məhz Naxçıvanın Neolit tayfaları olmuşdur. Qafqaz obsidianının Arazdan cənuba

⁹⁰ Baxşəliyev, V. Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi / V.Baxşəliyev. E.Baxşəliyev, – Naxçıvan: Əcəmi, – 2023, şəkil 14-15.

⁹¹ Sagona, A. and Zimansky P. Ancient Turkey / A.Sagona, P.Zmansky. – 2009. – p. 130.

⁹² Algaze, G. "Initial Social Complexity in Southwestern Asia: The Mesopotamian Advantage.", *Current Anthropology*, vol. 42, 2001. P. 76; Авилова Л.И. Обмен металлом на Ближнем Востоке в раннем и среднем бронзовом веке // – РА, 2010. – № 1, – с. 9.

⁹³ Мунчаев, Р.М., Амиров, Ш.Н. Взаимосвязи Кавказа и Месопотамии в VI-IV тыс.до н.э. // Международная научная конференция (11-12 сентября 2008), Баку: Чашыоглы, – 2009. – с. 46.

⁹⁴ Müseyibli, N.Ə. Leylatəpə mədəniyyəti / N.Müseyibli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – s.234.

ötürülməsində, Xalaf tipli keramikanın mübadilə məhsulu olaraq gətirilməsində bunu görmək mümkündür. Eneolit dövründə belə xammal mənbələri içərisində mis və digər metal yataqları da ön plana çıxmışdır. Biz cənubdakı əhali sıxlığının şimala doğru miqrasiyalara stimül verməsi ilə bağlı fikirlərlə razılaşıırıq, lakin əlavə etmək istəyirik ki, Cənubi Qafqazın obsidian, metal yataqlarının, həmçinin Azərbaycanın o cümlədən Naxçıvanın təbii coğrafi şəraitinin də həlledici rolu var idi.

Son Eneolit dövründə Yaxın Şərqdən miqrasiyalar Yeni yolda Leylatəpə tipli keramikasının aşkar olunması timsalında davam etsə də Cənubi Qafqazdan da Mesopotamiyaya təsirin əlamətləri özünü göstərir. Ovçulartəpəsi mədəniyyəti üçün xarakterik olan zoomorf qabartmaların, maili çərtmələrlə naxışlanmış relyef kəmərlərin Yeni yolun kiçik həcmli tabaqlarının onlardan xronoloji baxımdan sonrakı dövrə aid olan Uruk mədəniyyəti qablarındakı bənzərləri cənuba doğru təsirin tək-tək impulslarından sayıla bilər. Bütün bunları yekunlaşdırarkən hesab etmək olar ki, Cənubi Qafqaz –Yaxın Şərq əlaqələrində mədəniyyətlərin təsiri şimala doğru təkqütblü deyil, qarşılıqlı olmuşdur.

“Cənubi Qafqazın və Yaxın Şərfin qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin dövrləşdirilməsində Naxçıvan abidələrinin əhəmiyyəti” başlığı altında I Kültəpə, Naxçıvantəpə, Ovçulartəpəsi, Yeni yol kimi dəqiq stratigrafiyaya malik olan abidələr əsasında Cənubi Qafqazın Neolit və Eneolit mədəniyyətlərinin yeni dövrləşdirilməsi aparılmışdır. Yaxın Şərqdə geniş yayılmış Dalmatəpə mədəniyyətinin xronoloji çərçivəsinin qədimləşdirilməsində Naxçıvantəpənin əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Dissertasiyanın V fəslə **“Neolit və eneolit tayfalarının təsərrüfatı, ictimai quruluşu və ideologiyası”** adlanır. Dörd paraqrafdan ibarətdir. **“Əkinçilik”** adlanan birinci paraqrafda I Kültəpədən XX əsrin qazıntıları zamanı əldə edilmiş yumşaq (*Friticum sativum L.*), bərk (*Friticum Compostum Dest*), cırdan (*Friticum Com Compastum Hest*), sferik dənəli buğda növləri (*Friticum steriococum*), həmçinin darı, çılpaq dənəli (*Hordeum sativum L*) və butulka şəkilli (*Hordeum lagunculiforme*) arpa

növlərinə aid qalıqların⁹⁵ və XXI əsrdə aparılmış qazıntılar zamanı əldə edilən çılpaq buğda (*Triticum*), arpa (*Hordeum vulgare*) və mərcimək (*Lens culinaris*) kimi taxıl növlərinin⁹⁶ müqayisəli təhlilinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, əkinçilik Naxçıvanın neolit tayfalarının məşğuliyyətinin əsas istiqamətini təşkil etmişdir. KNOM-da bu sahənin daha da inkişaf etməsi taxılın döyülməsi və üyüdülməsində istifadə edilən iri həcmli daş alətlərin, oraq çərçivələrinin aşkar olunması ilə də təsdiqlənir. Ovçulartəpəsindən aşkar olunan 41 nümunə arpa qalığı, 10 nümunə buğda (*Triticum*) qalığı, bütövlükdə 39 nümunə paxlalılara aid qalıqların aşkar olunması⁹⁷ Son Eneolit dövründə də əkinçiliyin başlıca təsərrüfat sahəsi olmaqda davam etdiyindən xəbər verir.

“**Maldarlıq**” adlanan ikinci paragrafda I Kültəpədən, Naxçıvantəpə və Ovçulartəpəsindən aşkar edilən zooloji qalıqlar təhlil edilmişdir. I Kültəpədən tapılan çoxsaylı zooloji qalıqlar Naxçıvanın Neolit tayfalarının təsərrüfatında əkinçiliklə yanaşı maldarlığın da əsas yer tutmasından xəbər verir. Lakin Keramikalı Neolit Erkən mərhələsi ilə Orta Mərhələsi arasında bəzi fərqlər özünü göstərir. Kültəpənin alt təbəqəsindən aşkar olunan əhliləşdirilmiş heyvan sümüklərinin 85.5 %-i davarlara məxsus olmuşdur.⁹⁸ Qənaətimizcə, davarların əsas yer tutması onların öyrüş yerinə aparılmasının daha asan başa gəlməsi ilə bağlı idi. Naxçıvanın dağlıq təbiəti də onların saxlanması üçün əlverişli olmuşdur.

⁹⁵ Абибуллаев, О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР / О.А.Абибуллаев. – Баку: Элм, – 1982. – с. 211

⁹⁶ Marro, C. New light on the Late Prehistory of the South Caucasus: Data from the recent excavation campaigns at Kultepe I in Nakhchivan, Azerbaijan (2012-2018) / C.Marro, V.Bakhshaliyev, R.Berton [et al.] // *Paleorient*, – 2019. vol. 45.1, – p. 104.

⁹⁷ Baxşəliyev, V.B. Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri). First Preliminary Report: the 2006-2008 seasons / V.B.Baxşəliyev, C. Marro, S.H.Aşurov – Bakı: Elm, – 2010, – s.19.

⁹⁸ Marro, C. New light on the Late Prehistory of the South Caucasus: Data from the recent excavation campaigns at Kultepe I in Nakhchivan, Azerbaijan (2012-2018) / C.Marro, V.Bakhshaliyev, R.Berton [et al.] // *Paleorient*, – 2019. vol. 45.1, – p. 81-113.

Keramikalı Neolitin Orta Mərhələsində iribuynuzlu heyvanların xüsusi çəkisində artım olmuşdur. Onlara aid sümük qalıqları əvvəlkindən fərqli olaraq 3 dəfə artmaqla 5.5%-dən 15 %-ə qalxır. Davarların xüsusi çəkisi isə azalaraq, 85.5%-dən 80%-ə düşür. Kültəpənin I və II təbəqəsinə aid heyvan sümüklərində izlənən bu fərq KNEM-də insanların mobil həyat tərzinə üstünlük verdiyini KNOM-da isə maldarlıqda tədricən baş verən dəyişikliyi göstərir.

“Digər məşğuliyyət sahələri” başlığı altında bu dövrün abidələrindən üzə çıxarılan çoxsaylı keramika nümunələri əsasında dulusçuluğun, I Kültəpə, Naxçıvantəpədən aşkar olunan iy başlıqları əsasında toxuculuğun, E sahəsindən aşkar olunan boyaq qabı, oxra qalıqları əsasında boyaqçılığın və obsidian qalıqları əsasında mübadilənin inkişafından bəhs edilmiş, həmçinin Neolit dövründən mövcud olan ovçuluq, daşıqlama kimi sahələrin Eneolit dövründə tədricən azaldığı və öz yerini balıqçılıq, metalışqlama kimi yeni sahələrə verdiyi qeyd edilmişdir.

“İctimai quruluş” adlı dördüncü paragrafda I Kültəpənin D,E sahələrində aşkar olunan ümumi iş yerlərinin, D sahəsində qeydə alınmış ümumi yaşayış kompleksinin F, J sahələrini əhatə edən ictimai bina qalıqlarının və qəbir avadanlıqlarının təhlili əsasında Naxçıvanın Neolit dövrü tayfalarının e.ə. VII-VI minilliklərdə ibtidai icma quruluşunun inkişaf mərhələsində yaşadığı, I Kültəpə yaşayış yerinin təxminən 400 nəfərlik bir kənd icmasına məxsus yaşayış məntəqəsi olduğu qeyd edilir. Belə yaşayış məskənləri qohum ailələrin bir-birinin qonşuluğunda tikdiyi kiçik ölçülü evlərdən ibarət olmuşdur. Eneolit dövrünün sonuna doğru sosial bərabərsizlik özünü göstərmişdir. Ovçulartəpəsindən aşkar olunan bəzi qəbirlərdə o dövr üçün olduqca qiymətli olan metal baltaların aşkar olunması insanlar arasında gedən sosial təbəqələşmədən xəbər verir. Bu dövrdə qızıl əşyanın istehsal olunması, SED II mərhələsində çoxotaqlı evlərin olması və digər faktlar da bu fikri təsdiq edir.

Beşinci paragraf **“İdeologiya”** mövzusunda həsr olunmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, Kültəpədən aşkar olunan qəbirlər Neolit insanların ideologiyasında axirət dünyasına, insan ruhuna, əcdadlara sitayişin əsas yer tutduğunu göstərir. Qəbirlərdən aşkar

olunan it sümükləri, Qırmızı maralın buynuz və digər sümüklərindən ibarət olan kompleksin aşkarlanması onların ritual məqsədli istifadə olunmasından, dolayısı ilə heyvan kultunun mövcudluğundan xəbər verir. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Neolit və Eneolit tayfalarında əcdadlara, səma cisimlərinə inanclar əsas yer tutmuş, bununla yanaşı bəzi bitki və heyvanlar da sitayiş obyektinə olmuşdur.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aparılmış tədqiqatlardan əldə edilən faktlar ümumiləşdirilərək yekun nəticə çıxarılmış və sonda verilən ayrı-ayrı bəndlər, tövsiyyə və təkliflərdə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın Naxçıvan diyarının Neolit və Eneolit dövrü abidələri Yaxın Şərqi-Cənubi Qafqaz qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin dövrələşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvanda Neolit və Eneolit mədəniyyəti arasında irsi bağlılıq aydın izlənilir. Hər dövrün özünəməxsus xüsusiyyətləri ayrıca göstərilməklə, aid olduqları mədəniyyətin səciyyəvi cəhətləri, qonşu regionlarla qarşılıqlı əlaqələri, yayılma arealı və bu yayılmanı şərtləndirən amillər müəyyənləşdirilmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

-Tədqiqatlar Cənubi Qafqazda Neolit mədəniyyətinin bir neçə formalaşma ocağının olduğunu göstərir ki, belə mərkəzlərdən biri də Naxçıvan bölgəsi olmuşdur. Bunu şərtləndirən amillər içərisində əlverişli iqlim şəraitinin, bütövlükdə təbii-coğrafi mühitin həlledici rolu buradan aşkar edilən botaniki, zooloji qalıqlarla təsdiqlənir. I Kültürədən aşkar olunan botaniki qalıqlar və fauna qalıqları da Neolit dövründə yaşayış üçün lazım olan bitki örtüyünün formalaşdığını göstərir. Bu faktlar göstərir ki, Naxçıvan ərazisinin qədim əkinçiməldar tayfalar tərəfindən məskunlaşdırılmasında paleocoğrafi şəraitin, həmçinin paleoekoloji mühitin xüsusi təsiri olmuşdur (24).

-Tədqiqatlar zamanı I Kültürə, Osmantərə və Naxçıvantərə 4 təbəqəsinin stratiqrafiyasının, C14 analizlərinin və arxeoloji materiallarının müqayisəli təhlilinə əsasən Naxçıvan diyarında Neolit mədəniyyətinin 3 mərhələdən keçdiyi təsbit olunmuşdur: Keramikalı Neolit erkən mərhələsi (KNEM), orta mərhələsi (KNOM) və son mərhələsi (KNSM).

-I Kültəpənin 1a təbəqəsi və I təbəqənin artefaktlarına əsasən müəyyən edilmişdir ki, KNEM-də (e.ə. 6370-6000) insanlar yarımqazma evlərdə yaşamış, obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmış mikrolitlər, daş çevrəli ocaqlar əsas yer tutmuş, dəfnlər ayrıca məkanlarda həyata keçirilmiş və belə məkanlardakı qəbirlərə əsasən məişət qabları qoyulmuşdur. Keramika məmulatı başlıca olaraq (95%) saman üzlü, az miqdarda (5%) boyalı olmuşdur (29).

- KNOM (e.ə. 6000-5200) I Kültəpənin 1b təbəqəsində, Osmantəpə yaşayış yerinin materiallarında əks olunmuşdur. Bu dövrdə əvvəlki dövrdən fərqli olaraq, dairəvi formalı və düzbucaqlı tikililər ortaya çıxmış, dəfnlər evlərin döşəməsi altında həyata keçirilmişdir (28).

-I Kültəpənin arxeoloji materiallarının araşdırılması göstərir ki, KNEM və KNOM-da insanların həyat tərzində baş verən dəyişiklərlə bağlı bəzi fərqlər olsa da hər 2 mərhələ bir-birinin davamı olmaqla Kültəpə mədəniyyətinə aiddir.

-I Kültəpənin Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeoloji fondunda saxlanılan 1a təbəqəsinin materiallarının araşdırılması nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu mərhələnin dulusçuluq məmulatı başlıca olaraq çox miqdarda bitki qarışıqlı gildən hazırlanan və saman üzlü sadə asimmetrik qablarla təmsil olunur. İlk dəfə I Kültəpədə qeydə alınmış bu keramika qrupu tədqiqatçılar tərəfindən “Kültəpə mədəniyyəti” fenomeninin ortaya atılmasına əsas vermişdir. Biz bu fikirlə razılaşırıq, lakin onun ilk dəfə ortaya çıxdığı 1a təbəqəsinin E sahəsindəki eyni dərinlikdə qeydə alınan I Təbəqə ilə stratigrafik uyğunluğunu və hər iki təbəqənin KNEM-ə aid olmasını nəzərə alaraq, Kültəpə mədəniyyətinin Keramikalı Neolit başlanğıcında (e.ə. VII minilliyin III rübü) meydana çıxdığını düşünürük.

-Araşdırmalar göstərmişdir ki, Kültəpə mədəniyyəti Naxçıvançay vadisində formalaşmışdır. Buradan aşkar olunan az sayda keramika Mesopotamiya və Naxçıvan arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin, müəyyən miqراسiyaların olduğunu göstərsə də yeni arxeoloji materialların təhlili göstərir ki, Cənubi Qafqazın Neolit

mədəniyyətləri, o cümlədən Kültəpə mədəniyyəti lokal xüsusiyyətlərə malik olmuşdur (26).

- Fikrimizcə, saman üzlü keramikanın Mil-Qarabağda, Ağrı vadisində, Urmiya hövzəsində və Kürün orta axarındakı bəzi yaşayış yerlərində yayılması Kültəpə mədəniyyətinin yayılma arealının geniş olduğunu göstərir, onun yayılmasını şərtləndirən başlıca amil burada yerli tayfaların mobil həyat tərzilə bağlı olmuşdur (29).

- Azərbaycanın digər bölgələrində olan həmdövr abidələrin arxitektura quruluşunda, saman tərkibli keramikasında, bəzi qabların tipologiyasında və üzərindəki relyef naxışlarda Kültəpə mədəniyyəti ilə oxşarlıq izlənilir. lakin Neolit dövrünün sonunda Mil-Qarabağ bölgəsində özünəməxsus xüsusiyyətləri olan bir mədəniyyət də formalaşmışdır.

-KNSM-ə aid Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsi (Naxçıvantəpə 4) və Xələcin Neolit dövrünə aid boya naxışlı keramikasının araşdırılması göstərir ki, e.ə. VI minilliyin sonu-V minilliyin əvvəllərində burada Neolitin öz yerini Eneolitə verməsi Dalmatəpə mədəniyyətinin yerli neolit ənənələri əsasında inkişaf etdiyini göstərir (27).

-Araşdırmalar göstərir ki, I Kültəpə Cənubi Qafqazda keramikalı Neolit dövrünün ən qədim yaşayış yeri olmuşdur; I Kültəpədə məskunlaşma e.ə. VII minilliyin ikinci yarısından mövcud olmuşdur (24). Cənubi Qafqazda mövcud olmuş Şomatəpə mədəniyyəti abidələri, həmçinin Mil-Qarabağ və Ağrı vadisindəki Neolit dövrü abidələrinin dövrləşdirilməsi I Kültəpənin e.ə. VI minilliyin əvvəllərini əks etdirən II təbəqəsi ilə tarixi baxımdan uyğun gəlir.

-Naxçıvan ərazisindəki Eneolit dövrü abidələrinin tədqiqi e.ə. V minilliyin əvvəllərindən e.ə. IV minilliyin ortalarına qədər olan bir dövrü kəsintisiz olaraq 5 mərhələdə izləməyə imkan vermişdir (21).

- Naxçıvantəpənin Erkən və Orta Eneolit təbəqəsi Dalmatəpə mədəniyyəti ilə bağlı zəngin materiallar vermişdir. Biz bu dövrdə Naxçıvanın Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealına daxil olması ilə bağlı tədqiqatçıların fikirləri ilə razılaşıırıq. Tədqiqatlar göstərir ki, Cənubi Qafqazda Eneolit dövründə formalaşan mədəniyyətlər lokal

zəmində ortaya çıxmış və Yaxın Şərqi ölkələri ilə əlaqələr şəraitində inkişaf etmişdir (22).

-Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvantəpənin Erkən Eneolit keramikası başlıca olaraq saman üzlü sadə keramika, basma naxışlı keramika, qırmızı astarlı keramika və boya naxışlı keramika ilə təmsil olunmuşdur. I qrup bütün təbəqələrdə üstünlük təşkil edir. Fikrimizcə, bu qrup Kültəpə mədəniyyəti ilə bağlıdır (30). Sadə gildən hazırlanmış qabların tipologiyası və naxışlanmasında oxşarlıqları nəzərə alaraq hesab edirik ki, Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşmasında Azərbaycanın Neolit mədəniyyətlərinin təsiri olmuşdur.

-Naxçıvan ərazisində Son Eneolit dövrünə aid abidələr əvvəlki mərhələlərlə müqayisədə bir neçə dəfə çoxdur. Fikrimizcə, bu dövrdə yaşayış yerlərinin çoxluğu bir tərəfdən yerli tayfalar içərisində gedən demoqrafik artımla, müəyyən dərəcədə isə cənubdan şimala doğru baş verən miqrasiyalarla bağlı olmuşdur.

- Bu dövrə aid Şorsu, Yeni yol yaşayış yerlərinin yarımqazmalar, dördkünc və dairəvi tikililər, həmcinin yungul konstruksiyalı evlərlə təmsil olunan arxitekturası e.ə. 4070-3980-ci illəri əks etdirən Leylatəpə və e.ə. 3955-3778-ci illəri göstərən Berikdeebi ilə həmdövrür. Fikrimizcə, bu dövrdə Leylatəpə mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələr inkişaf etmişdir.

- Yeni yolun C14 analizləri Ovçulartəpəsi ilə Leylatəpə mədəniyyəti arasındakı mərhələni əks etdirir. Lakin bu abidələrdən məlum olan uşaq küp qəbirləri Yeni yolda yoxdur, eyni zamanda Leylatəpə mədəniyyətinin əsas əlamətlərindən sayılan çaxmaqdaşından hazırlanan alətlər də yoxdur. Hazırkı şəraitdə əldə olan faktlara əsasən hesab edirik ki, burada Ovçulartəpəsi və Leylatəpə mədəniyyətləri ilə, eyni zamanda Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolu ilə qarşılıqlı əlaqələr şəraitində lokal bir mədəniyyət formalaşmışdır.

- Fikrimizcə, Neolit və Eneolit dövründə bu regionda mobil həyat tərzini üstün olmuş, mədəniyyətlərin yayılmasında daimi xammal axtarışında olan köçmə maldar tayfalar əsas yer tutmuşdur. Yaxın

Şərqin Xalaf, Ubeyd və Cənubi Qafqazın Şomutəpə mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin olması bu amillərlə bağlı olmuşdur (25).

-Aparılan araşdırmalar Naxçıvan ərazisində ardıcıl inkişaf edən Neolit dövrü ilə Eneolit dövründə bir-biri ilə genetik bağlara sahib olan arxeoloji mədəniyyətlərin yayılma arealını müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Kültəpə, Dalmatəpə və Ovçulartəpəsi mədəniyyətləri Naxçıvan-Mil-Qarabağ-Ağrı vadisi-Urmiya bölgələrini əhatə edən tarixi Azərbaycan ərazilərində formalaşmışdır.

Dissertasiyanın məzmunu müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. I Kültəpədən aşkar edilmiş obsidian alətlər (2014-2016) // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, – 2016, №5(79), – s. 81-88.

2. 2014-2015-ci illərdə Naxçıvançay vadisinin neolit və eneolit abidələrinin aşkar edilən daş alətlər // – Bakı: Azərbaycan arxeologiyası, 2016. Cild: 19, №1, – s. 33-46.

3. 2015-ci ildə I Kültəpə yaşayış yerindən aşkar edilmiş sümük alətlər // Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Elmi əsərlər”. İctimai elmlər seriyası, – 2016. №6 (75), – s. 19-27.

4. Naxçıvanın neolit və eneolit abidələrində aparılmış tədqiqatlar // Naxçıvan müstəqillik illərində: hədəflər, inkişaf, nəticələr (3-4 dekabr 2015-ci ildə keçirilmiş elmi konfransın materialları), – Naxçıvan: Əcəmi, – 2016, – s. 150-164.

5. I Kültəpənin neolit keramikasının ornamental xüsusiyyətləri (2015-ci ildə aşkar olunmuş arxeoloji materiallar əsasında) // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, – 2016. № 3, – s. 174-188.

6. Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfalarının mədəniyyəti // – Bakı: Azərbaycan xalçaları, – 2018. Cild 8, №26, – s. 136-143.

7. Naxçıvanın Neolit arxitekturası // Azərbaycanşünaslığının aktual problemləri / Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları: II hissə, – Bakı: Mütərcim, – 2017, – s. 493-496.

8. Naxçıvanın Neolit dövrü keramikasının funksional və texnoloji xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan arxeologiyası, – 2017. Cild: 20 Say: 1, – s. 41-58.

9. Naxçıvanın neolit keramikası üzərindəki relyef qurşaqların yayılma arealı // – Bakı: Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, – 2017. №1, – s. 63-71.

10. Naxçıvanın Neolit dövrü ocaqları // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i. – 2017. № 1. – s. 89-97.

11. Naxçıvanın son eneolit abidələri // – Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Elmi əsərlər”, İctimai elmlər seriyası, – 2017, № 6 (87), – s. 43-50.

12. Naxçıvanın Neolit mədəniyyətinin lokal xüsusiyyətləri // – Gəncə: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərlər Məcmuəsi. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, № 2, – 2017. – s.48-57.

13. Naxçıvanın eneolit keramikası üzərindəki relyef qurşaqların mənşəyi // – Bakı: Tarix, insan və cəmiyyət. Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal, 2017. №3 (18), – s. 94-100.

14. I Kültəpənin Son neolit keramikası (2015-2016-cı illərdə aşkar edilmiş arxeoloji materiallar əsasında) // – Bakı: Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, – 2017, № 2, – s. 34-43.

15. Nahçıvan'ın Arazboyu Yerləşmələrindən Bulunan Neolitik Seramiği // Tarih Ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu. 17-19 Kasım 2016, Nahçıvan-Ankara: – 2018. – s. 495-517.

16. Nahçıvanın Kalkolitik Çağ Kültürü // – Ankara: TUBA-AR, – 2018. N: 23, – s. 29-52. (həmmüəllif: V.Baxşəliyev).

17. Nahçıvan ve Doğu Anadolunun Kalkolitik seramiginin ornament (süs) özellikleri // IV. Uluslararası Ağrı dağı ve Nuhun gemisi sempozyumu, – İqdır-2017, İstanbul: – 2018. – s. 51-57.

18. Common features of Nakhchivan and Urmia basin neolithic culture // ICSOIA 1st Biennial International Conference of the Society of Iranian Archaeology, – Tehran: – 04-05 decembr, – 2019. – p. 23-24.

19. Nahçıvanın Gec Neolitik Çağ Kültürü // 4. Uluslararası Mersin Sempozyumu, – Yenişehir/Mersin: – 22-24 Ekim, – 2020, Mersin / Türkiye. Bildiri tam metinleri kitabı - kitap 7. Mer-Ak Mersin Akademi Yayınları, – s. 121-134.

20. Периодизация позднеэнеолитической культуры Нахчывана // Великий шелковый путь – дорога мира, согласия и стабильности – 2020. Материалы II-ой Международной конференции, – Туркестан, – 29-30 сентября – 2020, – с. 191-203.

21. Nahçıvanın Eneolit dövrü abidələri / Z.K.Quliyeva. – Nahçıvan: Əcəmi, – 2020. – 184 s.

22. Связи энеолитической культуры Нахичевани с Ближним Востоком // Древние и средневековые культуры Центральной Азии (становление, развитие и взаимодействие урбанизированных и скотоводческих обществ) материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения д.и.н. А.М.Мандельштамаи 90-летию со дня рождения д.и.н. И.Н. Хлопина, – Санкт-Петербург: ИИМК РАН, – 10–12 ноября, – 2020, – с. 89-91.

23. Ərəbyengicə yaşayış yerinin Eneolit dövrü keramikası // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nahçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i, – 2020. № 1. – s. 91-99.

24. Nahçıvanın Neolit mədəniyyəti / Z.K.Quliyeva. – Nahçıvan: Əcəmi, – 2020, – 165 s.

25. Nahçıvanın Neolit tayfalarının məşğuliyyəti // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nahçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i, – 2020. № 3. – s. 73-80.

26. The origin of Kultepe culture // Археология, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, – 2021. № 1, – p. 5-16.

27. Взаимосвязи Южного Кавказа с Ближним Востоком в контексте кюльтепинской и далматепинской культур // – Москва: Вопросы истории. Ежемесячный журнал, – 2022, №7 (2), – с. 123-130.

28. Neolithic Graves and Burial Customs in Nakhchivan // – ГРАНИ, – 2023, Том 26, – № 1, – pp. 28-32.

29. Kültərə mədəniyyətinin yayılma arealı yeni araşdırmalar işığında // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər, – 2023, №2, – s. 84-91.

30. Neolithic Traditions on the Northern Periphery of the Dalmatepe Culture // – Eminak: Scientific Quarterly Journal, № 2 (42), – 2023, – pp. 22-36.

Dissertasiyanın müdafiəsi 16 fevral 2024-cü il tarixdə saat 11⁰⁰-də AMEA Naxçıvan Bölməsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.13 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, I mərtəbə, akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Naxçıvan Bölməsinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat ____ yanvar 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 11.01.2024
Kağızın formatı: 60/84, 16/1
Həcm: 82.507
Tiraj: 100